

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ मा युग चेतना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
रविन कुमार लम्साल

नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०७०

शोध निर्देशकको सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि श्री रविन कुमार लम्सालले 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' मा युग चेतना शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले परिश्रम पूर्वक तयार पार्नु भएको यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति :- २०७०/१०/१३

.....
शोध निर्देशक
सह-प्रा.डा. नारायण गड्तौला
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६५/०६६ का छात्र श्री रविन कुमार लम्सालले स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' मा युग चेतना शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख)

.....

२. सह-प्रा.डा. नारायण गड्तौला
(शोध निर्देशक)

.....

३. प्रा. केशव सुवेदी
(बाह्य विशेषज्ञ)

.....

मिति: २०७०/१०/१९

कृतज्ञता ज्ञापन

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रामा युग चेतना’ शीर्षकको शोधपत्र मैले मेरा आदरणीय गुरु सह-प्रा.डा. नारायण गङ्गतौलाज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । सर्वप्रथम शोधको विषय छनोटदेखि लिएर सामग्री सङ्कलन र विश्लेषणका क्रममा आवश्यक निर्देशनका साथै उत्साहवर्द्धक सुभावा र प्रेरणा दिने निर्देशक गुरु गङ्गतौलाज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस शोधकार्य लेखनमा आवश्यक सल्लाह र सुभावा प्रदान गरी सहयोग गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम ज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यसैगरी सामग्री सङ्कलनका क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु हुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालय र नेपाली केन्द्रीय विभागको पुस्तकालयका कर्मचारीहरूप्रति म हार्दिक धन्यवाद अर्पण गर्दछु ।

आर्थिक तथा व्यावहारिक समस्याहरूसँग सङ्घर्ष गर्दै मेरो अध्ययन कार्यप्रति सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा आदरणीय पिता श्री दिपेन्द्र लम्साल र ममतामयी माता खेम कुमारी लम्सालका साथै आदरणीय राजेश लम्साल, भाउजु मिरा लम्साल, भतिज बबुर लम्साल साथै अडकल अन्टीहरू, भाइ मनोज लम्सालप्रति आजीवन ऋणी रहनेछु । त्यसैगरी शोधपत्रको तयारीको क्रममा विविध क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने आत्मीय साथी तिलकराम न्यौपानेप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध कार्यमा शुद्धताका साथ टड्कन गरी सहयोग गरिदिनुहुने क्रियटिभ कम्प्युटर सेन्टर नयाँ बजार कीर्तिपुरप्रति म हृदयतः धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा मित्रहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०६५/०६६
क्रमाङ्क : ८२
त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-४८-३५३६-२००५
मिति २०७०/१०/....

.....
रविन कुमार लम्साल
एम.ए. द्वितीय वर्ष
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

विषय सूची

परिच्छेद एक : शोध परिचय	१-७
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या कथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व	६
१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन	६
१.७ शोधविधि	६
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	६
१.७.२ अध्ययन विधि	७
१.८ शोधकार्यको रूपरेखा	७
परिच्छेद दुई : युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणा	८-१७
२.१ विषय प्रवेश	८
२.२ युग चेतनाको अर्थ	८
२.३ युग चेतनाको परिभाषा	९
२.४ युग चेतनाको प्रकार	१०
२.४.१ राजनीतिक चेतना	१०
२.४.२ ऐतिहासिक चेतना	११
२.४.३ सांस्कृतिक चेतना	१२
२.४.४ शैक्षिक चेतना	१२
२.४.५ सामाजिक चेतना	१३
२.४.६ दार्शनिक चेतना	१३

२.४.७ धार्मिक चेतना	१४
२.४.८ राष्ट्रिय चेतना	१५
२.४.९ भौगोलिक चेतना	१५
२.४.१० युद्ध चेतना	१६
२.४.११ आर्थिक चेतना	१६
२.५ निष्कर्ष	१७

परिच्छेद तीन : युग चेतनाका आधारमा 'जङ्गबहादुरको

बेलायत यात्रा' को विश्लेषण

	१८- ५५
३.१ विषय परिचय	१८
३.२ 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' को कृतिगत परिचय	१८
३.३ राजनीतिक चेतना	२१
३.४ ऐतिहासिक चेतना	२५
३.५ साँस्कृतिक चेतना	२८
३.६ शैक्षिक चेतना	३३
३.७ सामाजिक चेतना	३५
३.८ दार्शनिक चेतना	४०
३.९ धार्मिक चेतना	४३
३.१० राष्ट्रिय चेतना	४५
३.११ भौगोलिक चेतना	४७
३.१२ युद्ध चेतना	५१
३.१३ आर्थिक चेतना	५२
३.१४ निष्कर्ष	५४

परिच्छेद चार : सारांश तथा निष्कर्ष

५६-५९

सन्दर्भसामग्री सूची

६०-६१

सङ्क्षेपीकृत शब्द सूची

चौ.सं.	–	चौथो संस्करण
डा.	–	डाक्टर
त्रि.वि.	–	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	–	दोस्रो संस्करण
प्रा.	–	प्राध्यापक
पृ.	–	पृष्ठ
पृ.सं.	–	पृष्ठ सङ्ख्या
वि.सं.	–	विक्रम सम्वत्
सम्पा.	–	सम्पादक
सं.	–	संस्करण
सह-प्रा.	–	सह प्राध्यापक

परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

कमल दीक्षितद्वारा सम्पादित 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (२०१४) यात्रा साहित्य हो । यसमा नेपालको इतिहासमा राणा शासनका आरम्भकर्ता जङ्गबहादुर आफ्नो शासनकालमा १९०६ माघ ४ देखि १९०७ सम्म बेलायत, फ्रान्समा गरेको यात्रालाई मुख्य विषयवस्तु बनाई निबन्धात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जङ्गबहादुरले अङ्ग्रेजले शासन विस्तार गरी भारतसम्म आएको अवस्थामा नेपालमाथि पनि आक्रमण गर्ने शङ्कामा उसको शक्ति सामर्थ्य के-कस्तो छ, त्यहाँका मान्छेहरूको अवस्था कस्तो छ भन्ने बुझी बेलायतसँग सम्बन्ध विस्तार गर्ने उद्देश्यले भ्रमण गरेको देखिन्छ । जङ्गबहादुर आफ्ना भाइहरूका साथै पच्चिस सदस्यीय टोलीका साथ चिसापानी नाका हुँदै पटना कलकत्ता, श्रीलङ्का, इजिप्ट, माल्टा, अलेक्जन्ड्रिया हुँदै बेलायत पुगेर छ महिना बसी त्यहाँको खानपिन, रहनसहन बन्दोबस्ती, शिक्षा, उद्योग, व्यापार व्यवसाय, मनोरञ्जन, ऐन, कानून आदिका बारेमा जानकारी लिई बेलायतसँग सम्बन्ध विस्तार गर्दै फ्रान्सको बाटो भएर पुनः भारतको बम्बई तथा बनारस आएर गङ्गा स्नान गरेर द्वारिकानाथ रामनाथको दर्शन गरी बनारसका कुटुक महाराजकी छोरीसँग विवाह गरेर नेपाल फर्किएको घटनालाई समायोजन गरी प्रस्तुत कृति तयार पारिएको छ । उक्त कृति त्यसै भ्रमणदलका कुनै सदस्यले रचना गरेको मानिन्छ । प्रस्तुत कृतिमा युगलाई प्रतिबिम्बित गर्ने राजनीतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक, शैक्षिक, दार्शनिक, भौगोलिक, राष्ट्रिय औद्योगिक, आर्थिक लगायतका विविध पक्षलाई सरल स्वाभाविक र सहज तरिकाले चित्रण गरिएको छ । 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' मा प्रस्तुत युग चेतनाको अध्ययन यस शोधको विषय क्षेत्र हो ।

१.२ समस्या कथन

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृति नेपाली साहित्यको इतिहासमा यात्रा निबन्धको चर्चित कृति हो । प्रस्तुत कृतिमा युगीन प्रतिबिम्बका विविध रूपहरू प्रकट गरिएको छ । यस कृतिमा नेपाली समाज, भारतीय समाज, बेलायती समाजका साथै फ्रान्सेली समाजको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिका बारेमा विभिन्न पत्र पत्रिका, शोधपत्र र समालोचनामा केही चर्चा भए पनि यसमा प्रयुक्त युग चेतनाका बारेमा अध्ययन विश्लेषण नभएको हुँदा यो अध्ययन गरिएको छ । यस शोधकार्यका समस्याहरू निम्न लिखित छन् :

- (क) युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणा के-कस्तो छ ?
- (ख) ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ मा युग चेतनाका के-कस्ता रूपहरूको प्रयोग भएको छ ?

माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरू नै प्रस्तुत शोधकार्यका समस्या हुन् । यिनै समस्याको समाधानमा प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य निम्न लिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणाको निरूपण गर्नु,
- (ख) युग चेतनाका विविध पक्षका आधारमा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ विश्लेषण गर्नु ।

माथि उल्लेख गरिएका बुँदाको निरूपण गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिका बारेमा विभिन्न विद्वान तथा समालोचकहरूले समीक्षा, समालोचना र टिप्पणी गरेका छन् । नेपाली साहित्यको इतिहास अध्ययन, जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिको कृतिपरक अध्ययन र विभिन्न पत्रपत्रिकामा केही अध्ययन भएको छ, तापनि प्रस्तुत कृतिको युग चेतनाको दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण हुन बाँकी रहेको छ । यसभन्दा अगाडि प्रस्तुत कृतिका बारेमा जे जति अध्ययन भएको छ, त्यसको कालक्रमिक समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

कमल दीक्षित (२०१४) ले ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ पुस्तक सम्पादन गर्ने क्रममा जङ्गबहादुरको व्यक्तित्व रहनसहन र चालचलनको बारेमा धेरै कुरा यो किताबले बताउँछ र साधारण इतिहासका पुस्तकमा पाइनेभन्दा भिन्नै किसिमका तर धेरै महत्त्वपूर्ण कुराहरू जङ्गबहादुरको विषयबाट थाहा हुन्छ भनेका छन् ।

डी.आर.रेग्मी (सन् १९५८ अर्थात् वि.सं. २०१५) ले ‘ए सेन्चुरी अफ फ्यामिली अटोक्रेसी’ पुस्तकमा जङ्गबहादुरको बेलायत भ्रमण एकातिर ब्रिटिसहरूको उनीमाथि विश्वास बढाउनु थियो भने अर्कातिर उनको यो अचम्मको साहसिक कार्य थियो भनेका छन् ।

कमल दीक्षित (२०२८) ले ‘कालो अक्षर’ पुस्तकमा जुन किताबलाई मदन पुस्तकालयले ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ भनेर प्रकाशित गर्‍यो, आजभन्दा ५१ वर्ष अघि नै त्यसको धेरै अंश एउटा अर्कै किताबको अङ्ग भएर कलकत्ताबाट छापिई प्रकाशित भैसकेको रहेछ भनेका छन् ।

पद्म जङ्गबहादुर राणा (सन् १९८० अर्थात् वि.सं. २०३७) ले ‘लाइफ अफ महाराजा सर जङ्गबहादुर’ पुस्तकमा यस किसिमको यात्राले युरोपका अन्य देशहरूका व्यवहार, प्रथा, कानून आदि कुराहरूको ज्ञान प्राप्त गर्ने उद्देश्यबाट जङ्गबहादुरले बेलायत यात्रा गर्ने अठोट गरेका हुन् भनेका छन् ।

तारानाथ शर्मा (२०३९) ले 'नेपाली साहित्यको इतिहास' पुस्तकमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' टाढाका विदेशी स्थानहरूको यात्रा वर्णन भएकाले त्यसै पनि रोचक त हुने नै भयो, त्यहीमाथि यस यात्रा वर्णनले नेपाली गौरवको भावलाई जताततै कायम राखेकाले राष्ट्रिय साहित्यको निम्ति यो अमूल्य उपलब्धि भएको छ भनेका छन् ।

शरदचन्द्र शर्मा र घटराज भट्टराई (२०४८) ले 'प्राचीन नेपाली गद्य' पुस्तकको सम्पादन गर्दा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' को महत्त्व यात्रा साहित्यको रूपमा त छँदैछ साथै तात्कालिक गद्यको विकासको रूप दर्शाउने साक्ष्यको रूपमा पनि यसको ठूलो महत्त्व छ भनेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०४९) ले 'स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि' पुस्तकमा आख्यानोत्तर तत्त्वबाट पनि रचनाले सङ्गठित हुने र विशृङ्खलित आख्यानबाट नेपाली गद्यले विकसित हुने प्रक्रियामा १९०६ देखि १९०७ सम्मको अवधिमा भएको जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रालाई लिएर लेखिएको यात्रावृतान्त 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' 'दिव्योपदेश' पछिको प्रमुख निबन्धात्मक धर्म रहेको मौलिक रचना हो । यसमा वर्णनको गतिशीलता, वस्तुको निजात्मकता र अभिव्यक्तिको स्पष्टता पनि थपिन आएकोले निबन्धको पृष्ठपोषक आधारका रूपमा यसले आफ्नो ठाउँ बनाएको कुरा स्वीकार्न सकिन्छ भनेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र देवीप्रसाद गौतम (२०५४) ले 'नेपाली निबन्ध' को सम्पादन गर्ने क्रममा अज्ञात लेखकको 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (१९१०) यात्रा साहित्यको विशिष्ट उपलब्धि हो । निबन्धात्मकताका दृष्टिले यस कृतिलाई दिव्योपदेश पछिको महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ भनेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी र होम सुवेदी (२०५५) ले 'प्राथमिक, माध्यमिक र नेपाली साहित्यको रूपरेखा' पुस्तकमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' लाई प्राथमिककालीन गद्य फाँटको महत्त्वपूर्ण कृति हो यस कृतिको गद्य आख्यान र निबन्ध विचको रेखामा

टिकेको छ । वर्ण विन्यास प्रयोगका दृष्टिले पनि यस रचनालाई निकै प्रौढ र उत्कृष्ट स्तरमा अडेको रचनाका रूपमा लिएका छन् ।

शान्ति शर्मा (सन् १९९८ अर्थात् वि.सं. २०५५) ले 'नेपाली साहित्य इतिहासको रूपरेखा' पुस्तकमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' यात्राशैलीको निबन्ध हो भनेका छन् ।

प्रकाश कोइराला (२०५६) ले 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको कृतिपरक विवेचना' गर्दा प्रस्तुत कृतिलाई निबन्ध विधामा राखेर विश्लेषण गरेका छन् । उनले जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रालाई गद्य भाषाको कहीं-कतै पाइने काव्यात्मकता यसको चौडाइ हो भने जङ्गबहादुरले गरेको बेलायत यात्राको विस्तार वर्णनमा कल्पनाशील र भावुकतामा आधारित हार्दिक रागात्मक अनुभवको रम्य ललित र कलात्मक अव्यक्तिमा यस कृतिको गहिराइको आयाम हो भनेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६३) ले 'स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध' पुस्तक सम्पादन गर्ने क्रममा नेपाली निबन्धको चरण विभाजन गर्दा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा', 'भानुभक्तको जीवन चरित्र' आदि कृतिहरू पृष्ठभूमिकालका नैनबन्धिक कृतिले यस चरणमा आत्मरागको निजात्मक स्वर चयन गर्न खोजेका छन् । यात्रा, व्यवहार, विजय राज्य व्यवस्थाको चिन्तन साँस्कृतिक राजनीतिक मर्यादा लगायतका विविध पक्षलाई आत्मसात गर्न खोजेका छन् भनेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (२०६४) ले 'नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास' पुस्तकमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' ले नेपाली गद्य प्रारम्भिक युगबाट गुञ्जिरहेको अवस्थामा यात्रा साहित्यको थालनी हुन थालेको बताएका छन् भने नेपाली गद्यको अध्ययनका लागि यो कृति राम्रो नमुना हुनसक्ने कुराको उल्लेख समेत गरेका छन् ।

उल्लिखित पूर्वकार्यबाट 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिका बारेमा अध्ययन भए तापनि यस कृतिमा युग चेतनाको विस्तृत अध्ययन विश्लेषण हुन बाँकी रहेको कारण उक्त कृतिको युग चेतनाका विविध रूपका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

पूर्वकार्यको अध्ययनबाट के कुरा स्पष्ट भएको छ भने कमल दीक्षितद्वारा सम्पादित 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिको युग चेतनाका दृष्टिले सुव्यवस्थित अध्ययन हुन बाँकी नै छ । तसर्थ यस शोधकार्यमा प्रस्तुत कृतिको युग चेतनाका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्नु नै यसको औचित्य पुष्टि हुन्छ । यसका साथै यस शोधकार्यबाट साहित्यमा प्रयुक्त युग चेतनाका बारेमा जान्न चाहने समीक्षक, समालोचकहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने र साहित्यका जिज्ञासु पाठकहरूलाई समेत अध्ययन अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याउने कुराबाट समेत यसको औचित्य र महत्त्व स्पष्ट हुन्छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

अज्ञात लेखकद्वारा रचना गरिएको र कमल दीक्षितद्वारा सम्पादन गरिएको 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' यात्रासाहित्यको निबन्धात्मक कृति हो । यस शोधकार्यमा प्रस्तुत कृतिको युग चेतनाका दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यही नै शोधकार्यको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र अध्ययन विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा पुस्तकालयीय सामग्री सङ्कलनका क्रममा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिलाई प्राथमिक र त्यससँग सम्बन्धित समालोचनालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

१.७.२ अध्ययन विधि

सामग्री सङ्कलन विधिबाट सङ्कलित सामग्रीको विवेचना गर्ने क्रममा आवश्यकता अनुसार वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई अवलम्बन गरी 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिको युग चेतनाका दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणा

परिच्छेद तीन : युग चेतनाका आधारमा 'जङ्ग बहादुरको बेलायत यात्रा' को
विश्लेषण

परिच्छेद चार : शोध निष्कर्ष

उक्त परिच्छेदलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ विषय प्रवेश

युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणा विषयक शीर्षकको परिच्छेदमा युग चेतनाको सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ । यसमा युग चेतनाको अर्थ र परिभाषाका साथै युग चेतनाका प्रकारहरूको वर्गीकरण गरी तिनका बारेमा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

२.२ युग चेतनाको अर्थ

साहित्य सिर्जना भइसकेपछि उक्त साहित्य अर्थात् रचनालाई एउटा कठीमा राखेर विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । साहित्यका समीक्षकहरूले रचना विश्लेषण गर्ने विभिन्न आधार निर्माण गरेका हुन्छन् । त्यस्ता आधारहरू प्रायः गरेर कथानक, चरित्र, दृष्टिबिन्दु, परिवेश, सारवस्तु, भाषाशैली आदि हुन् । युग चेतना माथि उल्लेख गरिएका आधार अन्तर्गत परिवेश विधानभिन्न रहने देश, काल र वातावरण मध्ये वातावरण अन्तर्गत पर्दछ । युगका बारेमा चेतना हुनु अर्थात् बोध हुनु सामान्य अर्थमा युग चेतना हो । युग भनेको समयको एक कालखण्ड हो भने चेतना भनेको कुनै पनि वस्तु वा तथ्यका बारेमा ज्ञान हुनु हो । साहित्यका सन्दर्भमा युग चेतना भनेको साहित्यकार आफू बाँचेको समयका विभिन्न उहापोहहरूलाई साहित्यमा अभिव्यञ्जित गर्नु वा युगको बोध भएर तदनुरूप साहित्य लेख्नु हो । युग चेतनाले युगीन यथार्थको प्रकटीकरणलाई अभिव्यञ्जित गर्छ र साहित्य राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय तथा सामाजिक परिवर्तनका परिघटनाबाट अभिप्रेरित हुन्छ (गौतम, २०७० : २०५-२०६) । युग भनेको कुनै एउटा समयको सीमित अवधि मात्र नभई निकटवर्ती भूतकालीन सन्दर्भित वर्तमान व्यापी र भविष्य स्पर्शी निकै लामो सामाजिक अवधि हो । युग चेतना अर्थात् युवबोध समकालीनता र तत्कालीनता भन्दा व्यापक हुन्छ । युग चेतनाको सम्बन्ध

सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, साँस्कृतिक आदि विविध परिवर्तन र तिनले पारेका प्रभावसँग युग चेतनाको सम्बन्ध गाँसिएको हुन्छ ।

२.३ युग चेतनाको परिभाषा

साहित्यका समीक्षकहरूले अन्य विधा र विषयमा जस्तै युग चेतनाको पनि सैद्धान्तिक मापदण्ड तयार पारेका छन् । युग चेतना एउटा छुट्टै विधा नभई प्रत्येक विधासँग जोडिएर प्रस्तुत हुने पक्ष हो । प्रत्येक विधामा साहित्यकारले युगलाई बोध नगरी साहित्य सिर्जना गर्न सक्दैन । युगकालीन चर्चा र साहित्यिक एवम् कालगत रूपमा अध्ययन विश्लेषण पश्चात्य मुलकबाट नै भएको हो । विस्तारै पाश्चात्य मुलुक हुँदै पूर्वीय समीक्षकले समेत परिभाषा गर्ने काम गरेका छन् । विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वान्हरूले युग चेतनाका बारेमा गरेका परिभाषालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

अल्फ्रेड काजिनले एकै समयमा कुनै विचार बहस वा छलफल र सिद्धान्तहरूलाई सार्थक रूपमा प्रयोग गरिने अवस्थालाई समकालीनता भनिन्छ र यसै समकालीनतामा रहेर युगको बोध हुनु युग चेतना हो भनेका छन् ।

स्यामुअल जोन्सले समानुपातिक रूपमा बढ्दै जाने र बग्दै जाने परिवर्तनको तरिका वा प्रक्रिया नै युग बोध हो भनेका छन् ।

ए. अरविन्दाक्षन्ले काल चेतना र कलाचेतनाको समीकरण नै युग चेतना हो भनेका छन् ।

मोहनराज शर्माले सिर्जनात्मक वा समीक्षात्मक रचनामा चालू वर्तमानसँग सम्बद्ध आज र अहिलेका अभिलक्षणहरूको उपस्थिति नै युग बोध हो भनेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठले समयको आगत रूपबाट वर्तमानले जे ढाँचा र जस्तो स्वरूप पाएको छ त्यसैसँग सुसम्बद्धता नै समकालीनता हो र यसै वर्तमानसँगको आवद्धताबाट प्रकट लक्षण युग चेतना हो भनेका छन् (गौतम, २०६६ : ७२-७३) ।

उल्लिखित परिभाषा अनुसार युग चेतनामा निम्न लिखित विशेषता रहेका छन् :

- (क) समकालीन समयमा रहेर युगको बारेमा बोध हुनु,
- (ख) निरन्तर रूपमा अगाडि बढ्दै जाने परिवर्तनको प्रक्रिया,
- (ग) समय र कलाको सम्मिश्रण भई युगको बोध हुनु,
- (घ) रचनामा वर्तमानका अभिलक्षण अथवा यथार्थता प्रस्तुत,

उल्लिखित विशेषताहरूलाई समेटेर युग चेतनाको परिभाषा निम्न अनुसार बनाउन सकिन्छ :

समकालीन समयमा रहेर वर्तमानका अभिलक्षण अथवा यथार्थतालाई समय र कालको समीक्षण गराई निरन्तर रूपमा अगाडि बढ्दै जाने परिवर्तनको प्रक्रियालाई युग चेतना भनिन्छ ।

२.४ युग चेतनाको प्रकार

युग चेतना विभिन्न प्रकारमा प्रकटित हुन्छ । इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा भएका राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय तथा सामाजिक परिवर्तनका घटनाहरूलाई यथार्थका माध्यमबाट प्रकटीकरण गर्नु युग चेतना हो । यसरी प्रकट गर्न राजनीति, इतिहास, संस्कृति, शिक्षा, सामाजिक, भौगोलिक, दर्शनिक, युद्ध, धार्मिक, दलित र राष्ट्रिय चेतनाले सहयोग पुऱ्याउँछ । यसका आधारमा युग चेतनाका प्रकार निम्न छन् :

२.४.१ राजनीतिक चेतना

राजनीति राज्यको नीतिसँग सम्बन्धित पक्ष हो । राजनीति राज्य सञ्चालन गर्ने आवश्यक शासन व्यवस्था हो । मानिसहरू राजनीतिक रूपमा चेतनशील भए भने देशको शासन व्यवस्था राम्रोसँग चल्ने गर्दछ । प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा जनताबाट निर्वाचित भएर मात्र सत्ताको बागडोर सम्हाल्न नेताहरू जाने हुँदा जनताले असल नेता छान्न पनि राजनीतिक रूपमा चेतनशील हुनु पर्दछ । राजनीतिक सम्बन्ध साहित्यसँग पनि रहेको हुन्छ । वि.सं. २००७ को जनक्रान्तिपछि आधुनिक नेपाली साहित्यको चेतनास्तरमा अर्कै शक्ति र सामर्थ्य प्रादुर्भूत भयो । साम्राज्यवादी-

यथार्थवादी अर्थात् प्रगतिवाद एक प्रभावकारी आन्दोलनका रूपमा देखा पयो (श्रेष्ठ र शर्मा, २०६४ : ८४) । कुनै पनि साहित्यकारलाई आफू बाँचेको युग पूर्ववर्ती साहित्यकारहरू, तत्कालीन समाज र राजनीतिले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यही प्रभाव साहित्यकारहरूको कृतिमा प्रस्तुत भएको हुन्छ अर्थात् साहित्यिक रचना भनेका एक अर्थमा युगकै अथवा राजनीतिकै परिणाम हुन् । साहित्यकारले आफू बाँचेको युगमा आफूले देखे भोगेको कुरालाई नै साहित्यमा प्रस्तुत गर्छ (पौड्याल, २०६० : ३६) । राणा शासनको त्रासपूर्ण वातावरण, पञ्चायती शासन व्यवस्था, प्रजातान्त्रिक वातावरणमा नेपाली समाजमा आएको परिवर्तनको प्रतिबिम्ब तत्कालीन साहित्यमा देखिन्छ । यसरी हेर्दा साहित्य वा युग चेतनाकै एक प्रकारका रूपमा राजनीतिक चेतना रहेको हुन्छ ।

२.४.२ ऐतिहासिक चेतना

सामाजिक विज्ञानको मूलस्रोत इतिहासको सम्बन्धमा परम्परागत विभिन्न अवधारणा रहेको पाइन्छ । इतिहास वास्तवमा ऐतिहासिक स्रोतहरू अभिलेखहरूमा वर्णन गरिएका घटनाहरूको न विवरण नै हो न त अतीत तथा वर्तमान बिचको अनवरत परिसम्वाद नै । अधिकांश घटनाहरू मानिसका कृतिहरू हुन्छन् । तिनको पछाडि मानवीय मस्तिष्कको भूमिका निर्णायक हुन्छ । इतिहासकारद्वारा यी घटनाहरूको अन्तः स्थलमा प्रवेश गरी क्रियाकलापहरूको परिवेशमा मानवीय मस्तिष्कलाई बुझ्नु नै इतिहास हो । इतिहासकारले समसामयिक सामाजिक रूचि तथा आवश्यकता अनुसार अतीतका घटनाहरूको निरूपण गर्दछ । उसको प्रयासको लक्ष्य अतीत तथा वर्तमान बिच यस्तो सेतुको निर्माण गर्नु हो, जसको माध्यमबाट उसले समसामयिक समाजलाई अतीतको अवलोकन गराएर प्रशिक्षित गरोस् तथा भविष्यको मार्गदर्शन गर्न सकोस् । इतिहासकारको उद्देश्य अतीतको अवलोकन गराउनु, वर्तमानलाई प्रकाशित गर्नु तथा उज्वल भविष्यको लागि दिशा निर्देश गर्नु हो (गौतम, २०५१ : १) । युग विशेषको सामाजिक जीवनले साहित्यलाई र साहित्यले त्यस युगको जीवनलाई प्रभावित पारेको हुन्छ । यसको सोभो अर्थ के हो भने साहित्यको इतिहास पनि सामाजिक जीवनकै इतिहाससँग नारिएर हिँडेको हुन्छ । कुनै पनि साहित्यकारलाई

इतिहासको कुनै पनि महत्त्वपूर्ण घटनाले प्रभाव पार्दछ (श्रेष्ठ र शर्मा, २०६४ : २६) । यसरी हेर्दा ऐतिहासिक चेतना स्पष्ट रूपमा भएमा साहित्यकारले साहित्य सिर्जना गर्दा युगको प्रतिबिम्ब उर्तान सक्छन् र उत्कृष्ट साहित्य रचना हुन पुग्छ ।

२.४.३ सांस्कृतिक चेतना

लामो समयदेखि देशकाल सापेक्ष भई आन्तरिक वैचारिक तथा परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै आएको र आचार विचार तथा रहन सहनका माध्यमले कुनै राष्ट्र, समाज र जातिको स्वरूप खुट्टिने यावत् मान्यता, भावना, चिन्तन एवम् भौतिक अभिव्यक्तिहरूको समूह वा साधनलाई संस्कृति भनिन्छ (पन्त, २०७० : ११३) । संस्कृति शब्दमा इक प्रत्यय लागेर सांस्कृतिक शब्द निर्माण भएको हुँदा संस्कृतिसँग सम्बन्धित चेतना नै सांस्कृतिक चेतना हो । संस्कृति भनेको जीवन र जगत्सित सम्बद्ध भौतिक र अभौतिक विविध पक्षको साभा नाम हो । मानव सभ्यताको विकासका क्रममा आर्जित यावत् पक्ष सामाजिक, रीतिस्थिति, धर्म, चिन्तनमनन, कलाकौशल, रहनसहन, जीवन पद्धति, मूल्य मान्यता आदि सांस्कृतिक पक्ष हुन् । यी पक्ष लोक व्यवहारमा आधारित हुन्छन् र समाजबाट स्वीकृत गरिएको हुन्छ । संस्कृतिमा संस्कारहरूको बोध हुन्छ । साहित्यमा संस्कृति अर्थात् सांस्कृतिक पक्षलाई उचित समायोजन गरेपछि मात्र उत्कृष्ट साहित्य सिर्जना हुन्छ । सांस्कृतिक चेतनाका माध्यमबाट आफू पूर्व के कस्ता संस्कृति विद्यमान थिए ती संस्कृतिलाई कसरी अगाडि बढाउन सकिन्छ भन्ने तथ्यको ज्ञान हुन्छ । यसरी सांस्कृतिक चेतनाको साहित्यसँग निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

२.४.४ शैक्षिक चेतना

शिक्षा एक महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । यसको जन्म मानव समाज सँगसँगै भएको हो । सृष्टिको प्रारम्भबाट वर्तमान अवस्थासम्म शिक्षाको महत्त्व तथा प्रभावलाई सबैले स्वीकार्दै आएका छन् । शिक्षाको महत्त्व दर्शाउँदै दार्शनिक जोन लक भन्दछन् : बोट विरूवाको विकास गोडमेल द्वारा हुन्छ भने मानिसको विकास शिक्षाद्वारा हुन्छ । व्यक्ति र समाज दुवैको विकासका लागि शिक्षाको आवश्यकता पदछ (शर्मा र शर्मा,

२०६४ : ५) । शिक्षा मानव जीवनको अपरिहार्य वस्तु हो । शिक्षाले आदर्श नागरिक निर्माण गर्दछ, शिक्षाले मानव जीवनलाई सार्थक बनाउँदछ । शिक्षा मानव जीवनको सूचक मानिन्छ । शैक्षिक रूपमा चेतनशील हुनु भनेको नयाँ-नयाँ अनुभवहरू बटुल्नु र उचित-अनुचित छुट्ट्याएर आफ्नो बहुमूल्य जीवनमा प्रयोग गरी समाजबाट मान्यता प्राप्त गर्नु हो । शिक्षाका माध्यमबाट व्यक्तिको बौद्धिक, शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, नैतिक, भौतिक अर्थात् सर्वाङ्गीण विकास हुन्छ (शर्मा र निर्मला, २०६४ : १०) । शैक्षिक चेतनाका माध्यमबाट युगको प्रतिछायाँ प्रकट हुने हुनाले युग चेतनको एक प्रकारका रूपमा शैक्षिक चेतना रहेको छ ।

२.४.५ सामाजिक चेतना

समाज विभिन्न व्यक्तिहरूको सङ्गठन हो । मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजबाट अलग रहेर ऊ कुनै पनि काम गर्न सक्दैन । समाजमा बस्नका लागि र समाजसँग मिल्नका लागि यस समाजमा चलेका मूल्य, मान्यता, नीति-नियमहरूलाई बुझ्नु पर्दछ र पालना गर्नु पर्दछ । समाज व्यवस्थाको क्रममा प्रचीन कालदेखि वर्तमानसम्म विभिन्न चरण पार गर्दै अगाडि बढेको छ । कार्ल मार्क्सले भने जस्तै आदिम साम्यवादी युग, दास युग, सामन्ती युग, पूँजीवादी युग र समाजवादी युग (शर्मा र खगेन्द्र २०६७ : १३३) क्रमसँग अगाडि बढेको छ । समाजको विकासका क्रममा राम्रा नराम्रा दुवै प्रवृत्ति विकास भएका हुन्छन् । साहित्यकारले साहित्य रचना समाजमै रहेर गर्ने गर्दछ । उसले समाजमा रहेका सामाजिक कुरीति र बेथिति उपर कठोर प्रहार गर्दै आर्थिक शोषण र असमानताका विरुद्ध आवाज उठाएर सामाजिक यथार्थलाई अभिव्यक्ति दिने गर्दछ (श्रेष्ठ र मोहनराज, २०६४ : ५४) । समाजमा चल्दै आएका जातीय विभेद, लैङ्गिक विभेद, वर्गीय विभेद जस्ता असमानता विरुद्ध आवाज उठाउने र यसका विरुद्ध लाग्न अभिप्रेरित गर्ने ज्ञानलाई सामाजिक चेतना भनिन्छ ।

२.४.६ दार्शनिक चेतना

मानिसले आफ्नो विवेकलाई विभिन्न क्रियाकलाप तथा चिन्तनका माध्यमबाट व्यक्त गर्दछ । जीवन एवम् जीवन पद्धतिका लागि सोच्न थालेपछि र चिन्तन गर्न

थालेपछि दर्शन शास्त्रको प्रादुर्भाव भएको हो । सृष्टिको सुरूवातदेखि नै मानिस को हो ?, संसार (ब्रह्माण्ड) को हो ?, ईश्वर को हो ?, ज्ञान के हो ?, वास्तविकता के हो ?, सौन्दर्य (प्रकृति) के हो ? भन्ने जस्ता सम्पूर्ण कुराहरूलाई अध्ययन, चिन्तन गर्नु नै दर्शन हो (शर्मा र निर्मला, २०६४ : २३३) । दर्शनले जीवन र जगत्का बारेमा विचार गर्छ । दर्शन शास्त्र एउटा गहन बौद्धिक शास्त्र हो । यसबाट मानिसले सम्पूर्ण विश्व ज्ञानलाई समाष्टिगत रूपमा एकैपटक बुझ्न पाउँछ । आजको युग विज्ञानको युग हो । दर्शनशास्त्रमा विश्वका सारा ज्ञानका विषयहरूलाई समाष्टिगत रूपमा अध्ययन गर्ने कार्य हुन्छ । दर्शनले विश्व जीवनको विषयमा व्याख्या र मूल्याङ्कन गर्दछ (न्यौपाने, २०६६ : १-२) । मस्तिष्क दर्शन, धर्म दर्शन, सामाजिक दर्शन, भाषाको दर्शन, कला दर्शन, इतिहास दर्शन, ईश्वरीय दर्शन, तार्किक दर्शन, साहित्यिक दर्शन आदि विभिन्न दर्शनको अध्ययन विश्लेषणबाट प्राप्त ज्ञान नै दार्शनिक चेतना हो । यही दार्शनिक समयसापेक्ष रूपमा युगमा प्रतिबिम्बि हुन्छ र तत्कालीन युगको अध्ययन गर्दा त्यसबेलाको दार्शनिक चेत समेत स्पष्ट हुन्छ ।

२.४.७ धार्मिक चेतना

धार्मिक चेतना धर्मसँग सम्बन्धित पक्ष हो । धर्म भनेको धारण गरिने आचार व्यवहार हो । धर्मले जीवनलाई अनुप्राणित गर्ने स्वच्छ राख्ने, आदर्श क्रियाशील र समदर्शी जीवन व्यतीत गर्न प्रेरणा दिने गर्दछ । ‘धर्म’ लाई एउटा स्वच्छ सागरको रूपमा बुझ्नु पर्छ हामी जसलाई धर्म भन्छौं (हिन्दु, बुद्ध, इसाई, इस्लाम) ती वास्तवमा सम्प्रदाय वा उप-सम्प्रदाय हुन् । विविध कालखण्डमा तिनको विशेष परिवेशमा उदय भयो, तिनका संस्थापक र अभियन्ताहरू भए, ती एक अर्काभन्दा फरक भए अनि हामीले भन्यौं ती फरक ‘धर्म’ भए । यस्तो फरक-फरक वर्गीकरण मानिसले गरेको हुनाले ती बिच यदा-कदा कहिले लगातार द्वन्द्वको स्थिति पनि रहिरह्यो (खत्री, २०७० : ८६-८८) । धर्म कुनै एउटा निश्चित परिभाषामा अटाउने विषय होइन । मूर्तिपूजा र व्रत उपासनाका विविध स्वरूपले धर्ममा उथल पुथल ल्यायो । जहिले आएर मूर्तिपूजा मात्र धर्म होइन, असल आचरण धर्मको आधार हो भन्ने मान्यता व्याप्त रहेको छ । यही कुरा प्रत्येक युगमा देखा परेको हुन्छ । यही तथ्यलाई

साहित्यकारले साहित्यमा उतार्ने गर्दछन् र उक्त साहित्यको अध्ययनबाट त्यस युगलाई बुझ्न सकिन्छ । यसैलाई धार्मिक चेतना भनिन्छ ।

२.४.८ राष्ट्रिय चेतना

युग चेतनाको एक प्रकारका रूपमा राष्ट्रिय चेतना पनि रहेको हुन्छ । आधारभूत केही कुरामा मानिसहरू एकै किसिमका हुन्छन् । भौतिक तथा प्राकृतिक आवश्यकताहरूको दृष्टिले जसरी मानिसमा समानता हुन्छ, त्यसकै अनुरूप समष्टिमा सामाजिक विचारको अभिव्यक्ति तथा राष्ट्रिय आकांक्षाको प्रतिपादन पनि निकै समानता हुन्छ । आजसम्मको राष्ट्रिय एकताको उपलब्धीको पृष्ठभूमिमा जनताको हृदयमा उलेको राष्ट्र निर्माणको प्रबल आकांक्षा छ भने त्यसलाई आलोक र प्रेरणा प्रदान गर्ने राष्ट्रियता हो । हामी एउटै हौं र हाम्रो लक्ष्य पनि एउटै हो भन्ने कुरा बुझेर राष्ट्र सेवामा लाग्नु पर्दछ । राष्ट्रियताका नाउँमा अरूलाई निल्न खोज्ने प्रवृत्ति राम्रो होइन । आफ्नो भौगोलिक स्थिति, विकासको अवस्था आदि सम्झने हो भने नेपालका निम्ति राष्ट्रिय भावना र राष्ट्रियता भन्नु बढी आवश्यक भएको छ (पौड्याल, २०२७ : ४) । सबै साहित्यमा राष्ट्रिय चेतना एकै किसिमले अभिव्यक्त भएको पाइदैन । साहित्यमा राष्ट्रिय अस्तित्व, मातृविम्ब, राष्ट्रिय स्वाभिमानसँग समीकृत भएर राष्ट्रिय चेतना प्रकट हुन सक्छ (गौतम, २०७० : २०८) । कुनै पनि समयमा रचना भएका साहित्यमा युगको प्रतिविम्ब उतारिएको हुन्छ जसमा राष्ट्रिय चेतना अभिव्यक्त भएको हुनुपर्दछ ।

२.४.९ भौगोलिक चेतना

युग चेतनाको एक प्रकारका रूपमा भौगोलिक चेतना पनि रहेको हुन्छ । भूगोल जमिनसँग सम्बन्धित पक्ष हो । युगको अध्ययन गर्दा तत्कालीन अवस्थाको जमिनको सेरोफेरो समेतको अध्ययन गरिन्छ । नेपालको भौगोलिक अवस्था हिमालय पर्वत श्रृङ्खलाको दक्षिणी काखमा अवस्थित एउटा पहाडी भूपरिवेष्टित देश हो । यसको सिमाना पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म रहेको छ । नेपालको भौगोलिक स्वरूप विविधतायुक्त भएको पाइन्छ (के.सी., २०४६ : १७-१८) । प्राचीनकालमा नेपालको सिमाना पूर्वमा टिष्टादेखि पश्चिममा काङ्गडासम्म फैलिएको देखिन्छ । उक्त कुरा

इतिहास र तत्कालीन साहित्यमा अभिव्यक्त भएको छ । युगको प्रतिबिम्ब भूगोलबाट पनि पाइन्छ । त्यसैले युग चेतनाको एक प्रकारका रूपमा भौगोलिक चेतना पनि रहेको मानिन्छ ।

२.४.१० युद्ध चेतना

युद्ध चेतना युगको चेतनाको एक प्रकार मानिन्छ । युद्ध भनेको दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्ति वा समूहका बिचमा हुने द्वन्द्व हो । कुनै पनि समयमा व्यक्ति, समाज वा राष्ट्रमा युद्ध हुने गर्दछ । उक्त युद्ध किन भयो, कहाँ भयो, कसरी भयो, के का लागि भयो, को को प्रत्यक्ष रूपमा सङ्लग्न थिए, बाह्य शक्तिसँग युद्धरत पक्षको कस्तो सम्बन्ध छ, युद्ध वा द्वन्द्वप्रति नागरिक, विज्ञ, राजनीतिकज्ञ, प्रशासक, व्यापारी, विदेशी आदिको धारणा र व्यवहार कस्तो छ भन्ने जस्ता प्रश्नको निष्पक्ष गहिरो र यथार्थवादी धरातलबाट उत्तर खोज्नुपर्छ । कुनै पनि युद्धको पछाडि खास पृष्ठभूमि, कारणहरू, परिस्थिति र व्यक्ति वा समूहको सङ्लग्नता रहेको हुन्छ । धेरै युद्धको पछाडि जटिल सामाजिक, आर्थिक अवस्था सम्बन्धले काम गरेको हुन्छ । द्वन्द्वरत समाजको सामाजिक संरचना वर्गीय भेदभाव, समाजका सदस्यहरूले एक अर्कोलाई हेर्ने दृष्टिकोण समाजमा रहेको गरिबी, अशिक्षा, आर्थिक अवसरको अभाव र तिनीहरूले ल्याएका परिणाम (उप्रेती, २०६० : ७६) का कारण युद्ध हुने गर्दछन् । नेपालको इतिहासमा पनि राज्य एकीकरण अभियानमा भएका युद्ध, नेपाल अङ्ग्रेज युद्ध, नेपाल भोट युद्ध जस्ता अनेक युद्ध भएका छन् । यी युद्धको ज्ञान हासिल गर्दा तत्कालीन युगको समेत ज्ञान बोध हुन्छ । त्यस समयमा के कारणले युद्ध भयो, फेरी त्यस्तै प्रकारको युद्ध हुने सम्भावना छ कि छैन जस्ता कुराको अध्ययन गर्दा युगको समेत ज्ञान लिइने हुँदा युद्ध चेतना पनि युगको चेतनाकै एक प्रकार हो भन्न सकिन्छ ।

२.४.११ आर्थिक चेतना

आर्थिक चेतना युग चेतनाको एक प्रकार मानिन्छ । आर्थिक भनेको अर्थसँग सम्बन्धित पक्ष हो । मानव जीवनको अपरिहार्य पक्षका रूपमा अर्थ रहेको हुन्छ । कुनै पनि समाज वा राष्ट्रको विकास गर्नदेखि व्यक्तिको साँभ विहानको गुजारा अर्थसँग

गएर जोडिन्छ । व्यक्ति धनी भएमा समाज धनी हुन्छ । समाज सम्पन्न भएमा राष्ट्र सम्पन्न हुन्छ । कुनै पनि देशको अर्थ व्यवस्था कस्तो छ ? भन्नका लागि त्यस देशमा के कस्ता उद्योग सञ्चालन छन् ?, दक्ष जनशक्ति कति छ ?, रोजगारीको अवसर कति छ ?, शिक्षा स्वास्थ्यको कस्तो प्रबन्ध छ ? बुझ्न आवश्यक हुन्छ । उद्योगका लागि चाहिने कच्चा पदार्थ कति मात्रामा छन्, जलस्रोत, खनिज, वनसम्पदा आदिको कति सदुपयोग गर्न सकेको छ, त्यसमा कुनै पनि देशको आर्थिक अवस्था निर्धारण हुन्छ । आफ्नै देशमा भएका कच्चा पदार्थको प्रयोग गरी विभिन्न किसिमका उद्योग सञ्चालन गर्ने, दक्ष जनशक्तिलाई काममा लगाउने हो भने पक्कै पनि देशको आर्थिक अवस्था सबल बन्छ । यही आर्थिक अवस्थासँग जोडिएका कुरालाई प्रस्तुत गर्नु र यस बारेमा जानकारी प्राप्त गर्नुलाई आर्थिक चेतना भनिन्छ । आर्थिक अवस्था, रोजगारी, व्यापार, उद्योग व्यवसाय आदिको ज्ञान हासिल गर्दा तत्कालीन युगको समेत ज्ञान बोध हुन्छ । यी कुरा समकालीन समयका साहित्यकारले आफ्ना साहित्यिक रचनामा व्यक्त गरे भने उक्त साहित्यको अध्ययन गर्दा आर्थिक चेतना हुन्छ । त्यसैले युग चेतनाको एक प्रकारका रूपमा आर्थिक चेतना पनि रहेको मानिन्छ ।

२.५ निष्कर्ष

युग चेतनाको सैद्धान्तिक अध्ययन अन्तर्गत युग चेतनाको परिचय दिइएको छ । यसैमा युग चेतनाका बारेमा अङ्ग्रेजी, हिन्दी र नेपाली विद्वान्हरूले दिएका परिभाषा उल्लेख गरी समकालीन समयमा रहेर वर्तमानका अभिलक्षण अथवा यथार्थतालाई कालको सम्मिश्रण गराई निरन्तर रूपमा अगाडि बढ्दै जाने परिवर्तनको प्रक्रियालाई युग चेतनाका रूपमा चिनाइएको छ । यसै परिच्छेदमा युग चेतनालाई वर्गीकरण गरी त्यसका प्रकारहरू राजनीतिक चेतना, ऐतिहासिक चेतना, सांस्कृतिक चेतना, शैक्षिक चेतना, सामाजिक चेतना, दार्शनिक चेतना, धार्मिक चेतना, राष्ट्रिय चेतना, भौगोलिक चेतना, युद्ध चेतना र आर्थिक चेतना गरी ११ प्रकारमा विभाजन गरी तिनका बारेमा चर्चा गर्ने काम गरिएको छ ।

परिच्छेद तीन

युग चेतनाका आधारमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' को विश्लेषण

३.१ विषय परिचय

'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' निबन्धात्मक कृति पहिलो पटक २०१४ सालमा मदनपुरस्कार पुस्तकालयबाट सम्पादन गरी प्रकाशित भएको हो । यस कृतिमा तत्कालीन कमाण्डर इनचिफ श्री ३ जङ्गबहादुर राणाले १९०६ देखि १९०७ सालसम्म गरेको बेलायत भ्रमणलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कृति मूलतः यात्रा साहित्य हो । नेपालबाट सुरुभएको यात्रा भारतको पटना कलकत्ता, लङ्का, एडेन, इजिप्ट, माल्टा हुँदै बेलायत पुगेको र त्यहाँका विभिन्न सहर, जीवन शैली, थिती बन्दोबस्त, संसद, महारानीसँगको भेट, सर्वत्र स्वागत हुँदै बिदाई भएदेखि फान्सका भर्साइ, पेरिस हुँदै बम्बई आई द्वारिकानाथ, रामनाथको दर्शन गरेर बनारसमा आएर विवाह गरी नेपाल फर्किएको घटनालाई संयोजन गरी प्रस्तुत रचना तयार भएको छ । यस अध्यायमा प्रस्तुत कृतिलाई युग चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारणा शर्षिकमा निर्धारण गरिएका चेतना अर्थात् राजनीतिक चेतना, ऐतिहासिक चेतना, साँस्कृतिक चेतना, शैक्षिक चेतना, सामाजिक चेतना, दार्शनिक चेतना, धार्मिक चेतना, राष्ट्रिय चेतना, भौगोलिक चेतना र युद्ध चेतनाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' को कृतिगत परिचय

'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा रचना गरिएको निबन्धात्मक कृति हो । जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमण (१९०६-१९०७) गरेको मुख्य विषयवस्तुलाई संयोजन गरी प्रस्तुत कृति रचना गरिएको छ । प्रस्तुत कृति मूल रूपमा यात्रा साहित्य हो । प्रस्तुत कृतिको रचना र रचना काल स्पष्ट नभए पनि १९१० तिर लेखिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यस्तै रचनाकार पनि उल्लेख नभए तापनि प्रस्तुत कृतिमा विषयवस्तुको मनोरम र यथार्थ तरिकाले प्रस्तुत गरिएकोले त्यसै भ्रमण दलमा सहभागी एक सदस्यले रचना गरेको मान्न सकिन्छ । यस्तो जीवन्त

चित्रण सुनेकै भरमा तत्कालीन समयमा कसैले गर्न सकदैन । उक्त यात्रादलमा लेखपढ गर्न जानेका लालसिंह खत्री र जङ्गबहादुरका विशेष पात्र सुब्बा सिद्धिमानसिंह भण्डारी भएकाले यिनै दुई मध्ये एकले लेखेको अनुमान लगाए तापनि यसै कृतिको विचमा अङ्ग्रेजी जान्याका लालसिंह खत्री हुसियार थिया भन्ने वाक्यका आधारमा पनि प्रस्तुत कृति सुब्बा सिद्धिमानसिंह भण्डारीले नै लेखेका हुन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ । प्रस्तुत कृतिलाई २०१४ सालमा मदन पुरस्कार पुस्तकालयबाट कमल दीक्षितले सम्पादन गरी प्रकाशन गरेका हुन् ।

प्रस्तुत कृतिको विषयवस्तु यात्रा वृत्तान्त भए तापनि यसमा सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक पक्षको राम्रो समायोजन गरिएको छ । अङ्ग्रेजले आफ्नो शासन विस्तार गर्दै भारतसम्म आइपुगेको अवस्थामा बेलायती हावापानी सुहाउँदो नेपालमाथि पनि आक्रमण गर्न सक्ने सम्भावना थियो । त्यसैले बेलायतको मनस्थिति, उसको आर्थिक सुरक्षाको अवस्था र त्यहाँको चालचलन, रहनसहन बुझी आउने उद्देश्यले बेलायतको भ्रमण गर्न जङ्गबहादुर निस्केका थिए । भ्रमण गर्न जानुको अर्को उद्देश्य त्यसबेलासम्म त्यति उच्च ओहोदाको मान्छे दक्षिण एसियाबाट बेलायतमा कोही नगएकाले गोर्खा अर्थात् नेपालको प्रचार प्रसारका साथै बेलायतसँग द्वैत्य सम्बन्ध विस्तार गर्ने थियो । भ्रमण जाँदा जङ्गबहादुर भारतको भारतको पटना, कलकत्ता भएर समुद्री जहाजमा त्यहाँको अवस्थाको अवलोकन गर्दै लङ्का इजिप्ट माल्टा अलेक्जण्ड्रिया हुँदै बेलायत पुगेका थिए । यसरी जाँदा बाटामा उनको भव्य स्वागत गरिएको थियो । पल्टनले तोपको सलामी दिनुका साथै उच्चपदस्थ व्यक्ति सर्वसाधारणको ठूलो समूहले स्वागत गरेका थिए । त्यहाँ जङ्गबहादुरले आफ्नो राष्ट्रियता प्रस्तुत गरेको कुरा प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ । जङ्गबहादुरलाई बेलायतमा महारानी भिक्टोरियाले स्वागत गर्नुका साथै दुई देशको सम्बन्ध दीर्घकालसम्म कायम राख्ने बाचा गरेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । बेलायतमा भएको थिति बन्दोबस्त, रहनसहन, खानपान, उद्योग कलकारखानाको विकास शिक्षाको क्षेत्रमा भएको विकास जनताप्रति सरकारले निर्वाह गरेको उत्तरदायित्व सहरी विकास रोजगारी व्यापार आदिका क्षेत्रमा भएको प्रगति अवलोकन गरी त्यस अनुरूप नेपालमा

पनि गर्नुपर्छ भन्ने मनसाय भएको कुरा बुझ्न सकिन्छ । बेलायतमा प्रचलित कानुनभन्दा माथि कोही नरहेको, त्यहाँको कानुनले गल्ती गरेमा महारानी, प्रधानमन्त्री, पल्टन, सबैलाई कारवाही गर्न सक्ने कुरा मनन् गरेर जङ्गबहादुर नेपाल फर्केर पहिलो मुलुकी ऐन निर्माण गरेको र शिक्षाको प्रारम्भ गरेको इतिहास साक्षी छ ।

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा प्राथमिककालीन गद्य प्रयोग भएको छ । यसको विषयवस्तु यात्रा साहित्य रहेको छ भने प्रस्तुति निबन्धात्मक रहेको छ । प्रस्तुत कृतिलाई विभिन्न समालोचक समीक्षकहरूले भनेको कुरालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तारानाथ शर्माले ‘नेपाली साहित्यको इतिहास’ पुस्तकमा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ टाढाका विदेशी स्थानहरूको यात्रा वर्णन भएकाले त्यसै पनि रोचक त हुने नै भयो, त्यहीमाथि यस यात्रा वर्णनले नेपाली गौरवको भावलाई जताततै कायम राखेकाले राष्ट्रिय साहित्यको निम्ति यो अमूल्य उपलब्धि भन्दै प्रस्तुत कृतिलाई यात्रा वर्णनका कोटीमा राखेका छन् । शरद्चन्द्र शर्मा र घटराज भट्टराईले ‘प्राचीन नेपाली गद्य’ पुस्तकको सम्पादन गर्दा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ को महत्त्व यात्रा साहित्यको रूपमा त छँदैछ साथै तात्कालिक गद्यको विकासको रूप दर्शाउने साक्ष्यको रूपमा पनि यसको ठूलो महत्त्व छ भन्दै प्रस्तुत कृतिलाई यात्रा साहित्य नै भनेका छन् । दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले ‘नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास’ पुस्तकमा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ ले नेपाली गद्य प्रारम्भिक युगबाट गुजिरहेको अवस्थामा यात्रा साहित्यको थालनी हुन थालेको भन्दै यात्रा साहित्यको नमुना कृति हो भनेका छन् ।

कमल दीक्षितले ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृति सम्पादन गर्ने क्रममा विषयवस्तु यात्रा संस्मरण भए तापनि प्रस्तुति निबन्धात्मक रहेकाले निबन्धको सूचीमा राखेका छन् । राजेन्द्र सुवेदीले ‘स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि’ पुस्तकमा आख्यानोत्तर तत्त्वबाट पनि रचनाले सङ्गठित हुने र विशृङ्खलित आख्यानबाट नेपाली गद्यले विकसित हुने प्रक्रियामा १९०६ देखि १९०७ सम्मको अवधिमा भएको जङ्गबहादुरको

बेलायत यात्रालाई लिएर लेखिएको यात्रावृतान्त 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' 'दिव्योपदेश' पछिको प्रमुख निबन्धात्मक धर्म रहेको मौलिक रचना हो । यसमा वर्णनको गतिशीलता, वस्तुको निजात्मकता र अभिव्यक्तिको स्पष्टता पनि थपिन आएकोले निबन्धको पृष्ठपोषक आधारका रूपमा यसले आफ्नो ठाउँ बनाएको कुरा स्वीकार्न सकिन्छ भनेका छन् । खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र देवीप्रसाद गौतमले 'नेपाली निबन्ध' को सम्पादन गर्ने क्रममा अज्ञात लेखकको 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (१९१०) यात्रा साहित्यको विशिष्ट उपलब्धि हो । निबन्धात्मकताका दृष्टिले यस कृतिलाई दिव्योपदेश पछिको महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ भनेका छन् । शान्ति शर्माले 'नेपाली साहित्य इतिहासको रूपरेखा' पुस्तकमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' यात्राशैलीको निबन्ध हो भनेका छन् । प्रकाश कोइरालाले 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको कृतिपरक विवेचना' गर्दा प्रस्तुत कृतिलाई निबन्ध विधामा राखेर विश्लेषण गरेका छन् ।

उल्लिखित तथ्यका आधारमा प्रस्तुत कृति मूल रूपमा यात्रा साहित्यको विषयवस्तु संयोजन भए तापनि निबन्धात्मक कृति हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

३.३ राजनीतिक चेतना

राजनीतिक राज्यको नीतिसँग सम्बन्धित पक्ष हो । यो राज्य सञ्चालन गर्ने आवश्यक शासन व्यवस्था हो । मानिसहरू राजनीतिक रूपमा चेतनशील भए भने देशको शासन व्यवस्था राम्रोसँग चल्ने गर्छ । राजनीतिको सम्बन्ध साहित्यसँग पनि रहेको हुन्छ । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा राजनीतिकसँग पनि जोडिएको छ । प्रस्तुत कृतिमा यात्राको उद्देश्य जङ्गबहादुरले आफ्नो देशको सीमाना अङ्ग्रेजको उपनिवेशसँग जोडिएको छ । यिनको सुरक्षा शक्ति, हातहतियार, सम्पत्ति आम्दानी खर्च, थिति कस्तो भन्ने कुरा जान्नको लागि तय गरेको उल्लेख गरिएको छ । यसबाट आफ्नो सीमानासम्म शासन विस्तार गरेको बेलायतको शक्ति के-कस्तो छ र उसले आफूमाथि आक्रमण गर्छ कि गर्दैन भन्ने सुझावका साथ यात्रा गरेको देखिन्छ । यात्राका क्रममा कलकत्ता, लङ्का, एडेन, एजिप्ट र माल्टा हुँदै अगाडि बढेकाले ती देशहरूको राजनीतिक अवस्था बुझेको देखिन्छ । त्यहाँको शासनसत्ता कसरी चलेकोछ, शान्ति

सुरक्षाका लागि सुरक्षा फौज कति खटाइएको छ भन्ने कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “अङ्ग्रेजहरूको जहाज आउँदा नहाज डाँकुले लुटी माभी समाँतिदिँदा ताहाका बादसाहासित लडाँइ गरी जिती त्यस जग्गामा चार पल्टन राखी गडी किल्ला बनाई अङ्ग्रेज बस्याका छन्” (पृ.९) ।

अङ्ग्रेजहरू शासन चलाउन ज्यादै सिपालु रहेको कुरा माथिको तथ्यले स्पष्ट पार्छ । यदि आफ्नो कुनै इलाकामा कसैले आक्रमण गर्छ भने त्यहाँ लडाँइ गरी पल्टन स्थापना गर्ने गरेको कुरा चित्रण गरिएको छ । आफ्नो जहाज आउँदा जाँदा डाँकुले आक्रमण नगरोस भनी त्यस ठाउँका शासकसँग युद्ध गरी उक्त स्थान कब्जा गरेर फौज पल्टन स्थापना गरेको कुरा चित्रण गरिएको छ ।

जङ्गबहादुरले बेलायतमा पुगेर उनलाई गरिएको स्वागतमा पनि राजनीतिक चेतना प्रस्तुत छ एक देशको प्रधानमन्त्री अर्को देशमा जाँदा उसलाई समान हैसियतका व्यक्तिबाट स्वागत गर्नु पर्ने चेत यहाँ प्रस्तुत भएको छ :

ताहाका प्राइममिनिष्टर र कमाण्डर-चिफ, लाठसाहेबहरू श्री प्राइममिनिष्टर साहेबलाई भेटमुलाकात गर्नु सबै आया । बहुत खातिर गन्या । तपाईं याहाँ आउनाले बढिया भयो गोर्खा सरकारलाई पनि इंग्लिस सरकारलाई पनि, दुबै सरकारलाई पनि बढिया भयो । क्या अर्थले भन्या हिनदूस्थानबाट तपाईं जस्ता ठूला मानिस याहाँ कोही आयाको छैनन् । तपाईंको रवाफ देखदा याहाँका सबैलाई गोर्खा भन्याको ठूलो रह्यो छ भन्या धाक पनि भयो । याहाँका भारदार सरकारसित पनि प्रीति रह्यो । अब उप्रान्त दोस्तीमा खलबल कैल्हे हवैन (पृ.१७) ।

जङ्गबहादुर बेलायत पुगेपछि त्यहाँका उच्चपदस्य व्यक्तिहरूका साथै महारानी भिक्टोरिया पनि स्वागत गर्न आएका थिए । उनीहरूले जङ्गबहादुरलाई तपाईं यहाँ आउनाले धेरै राम्रो भयो नेपाल र बेलायत दुबै सरकारलाई । त्यहाँबाट अर्थात् नेपालबाट अहिलेसम्म कोही नआएको अवस्थामा तपाईं आउनु भएकोले एकले अर्को

देशलाई राम्रोसँग चिन्ने जान्ने मौका मिल्यो । यहाँका सबै जनतालाई गोर्खा अर्थात् नेपाल भनेको ठूलो राज्य हो । ऊ स्वतन्त्र छ, भन्ने ज्ञान भयो । यसका साथै दुबै देशको सम्बन्ध राम्रो भयो यो सम्बन्ध कहिल्यै नविग्रियोस भन्ने राजनीतिक भावना व्यक्त भएको छ ।

बेलायतको थिति बन्दोबस्त र न्याय दिने तरिका उल्लेख गरिएको छ । प्राइममिनिष्टरलाई उचित लागेको कुरा भारदारले लागु गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रजालाई दया राख्ने, अनाहकमा कुट-पीट, गाली नगर्ने, पहिलेदेखि चलि आएको ऐनद्वारा न्याय निसाफ गर्ने र राजनीति, धर्मशास्त्रमा लेखेका कुरामात्र गर्नुपर्छ । कसैको धन हर्नु, डाह गर्नु, जागिर खोस्नु, आफ्ना दरवारको दौलथ अर्थात् सम्पत्तिको मालिक म हुँ भनी वादशाह पनि आफूखुसी गर्न नपाउने कुरा चित्रण गरिएको छ । उक्त सम्पत्ति भाइ, भारदार र प्रजाले कमाई गरी ल्याएका हुन् । आफ्नो देशको रक्षाका लागि यिनै भाइ भारदार र प्रजा वैरीसँग लडाँइ गरी सुरक्षा गर्दछन् । त्यसकारण हुकुटीको धन सबैको साभ्ना हुन्छ । राजा भनेका थिति हुन्, यिनी फटिकको खम्बा हुनुपर्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ । यसबाट तत्कालीन समयको बेलायतको राज्य सञ्चालन थिति बन्दोबस्त कस्तो रहेछ र कसरी सरकार चलाउनु पर्ने रहेछ, भन्ने चेतना प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ ।

राज्यका प्रमुख तीन अङ्ग मध्ये राजनीतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने संसद अर्थात् पार्लियामेण्टले गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकारका बारेमा प्रस्तुत कृतिमा यसरी चित्रण गरिएको छ :

सभामा गुलगफडा हुन पाउँदैन । पारमेन्ट कौसलले कसैको विपरीत सहदैन । बादसाहलार्य बदला गर्न सक्छन् । विपरीत (नराम्रो काम) गऱ्या प्राइममिनिष्टरलाई खारेज गर्न सक्छन् । यस्तो हुकुम बलियो भयाको अैन अङ्ग्रेजका पुर्खाले बनायाको अैन हो । यो पारलमीन्ट कचहरि कस्तो हो भन्या धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, बुढाको चलनको सार भिकी बनायाको अैन हो ।

यस पारमेन्ट कौसल कचहरिमा पातसाह भिकटुरियाले पनि आउनु पर्न्या थिति रहेछ । बेलायतमा आयुर्दा यही पारमेन्ट कौसल रहेछ । जाहाँतक पारमेन्ट कौसलको थिति रहला तहाँतक बेलायत रहला । जाहाँ पारमेन्ट कौसलको थिति नरहला ताहाँ लन्डन-बेलायत आफसेआफ डुब्ला (पृ. २१-२३) ।

प्रस्तुत अंशबाट के बुझ्न सकिन्छ भने बेलायती संसद शक्तिशाली रहेको छ । यसमा को ठूलो को सानो भन्ने छैन । महारानीदेखि प्रजासम्म सबै बराबरी छन् । गल्ती गर्ने कसैलाई पनि छुट पाइदैन । यसको ऐन पूर्खादेखि चलिआएका धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र र चलनबाट परिचालित हुन्छ । बेलायतको राजनीतिक अस्तित्व संसदीय थिति रहेसम्म मात्र छ, जबदेखि थिति कायम रहदैन । त्यसबेला देखि नै अस्तित्व लोप हुन्छ भनिएको छ । यसबाट पनि १९०६-०७ सालतिर बेलायतका जनता राजनैतिक रूपबाट सचेत थिए । त्यहाँ प्रजातन्त्रको राम्रो अभ्यास गरिएको थियो । जनताले अर्थात् जनताद्वारा निर्वाचित संसदले ऐन निर्माण गर्ने र त्यही ऐन नियममा प्रजादेखि राजासम्म चलनुपर्ने थिति रहेको तथ्यबाट बेलायतमा राजनीतिक व्यवस्थामा प्रजातन्त्रको उचित प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ ।

जङ्गबहादुर राणा बेलायतको भ्रमणमा गएपछि नेपाल र बेलायतको द्विपक्षीय सम्बन्ध बढेको देखिन्छ । दुबै देशमा राजदूत नियुक्त गर्ने, एकले अर्को राज्यलाई सहयोग गर्ने बाचा बाँधेका छन् । त्यसै अनुरूप नेपालले विश्वयुद्धमा अङ्ग्रेजलाई सहयोग गरी अङ्ग्रेजको तर्फबाट लडेको थियो । यसबाट पनि एक राष्ट्रको सहयोगमा अर्को राष्ट्र तत्पर हुनुपर्छ भन्ने चेत प्रस्तुत कृतिमा व्यक्त भएको छ ।

राष्ट्र प्रमुख अथवा सरकार प्रमुख अर्को राज्यको भ्रमणमा जाँदा स्वागत सत्कार गर्दा तोप पड्काई सलामी दिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । भ्रमण सकी फिर्ता हुँदा दुबै देशको भाइचारा कायम राख्ने र उक्त सम्बन्ध दीर्घकालसम्म जीवन्त राख्ने कुरामा दुबै देशका सरकार प्रमुखले सहमति गरेका छन् ।

प्रस्तुत 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' शीर्षकको कृतिमा जङ्गबहादुर राणा नेपालबाट भारतको पटना, कलकत्ता, इजिप्ट, माल्टा हुँदै बेलायत पुगेको र त्यहाँ आफ्नो भ्रमण सकि फ्रान्स हुँदै पुनः भारतको बम्बई बनारस हुँदै एक वर्षे लामो यात्रा वर्णन रहेको छ । यस यात्रामा माथि उल्लेख गरे जस्तै भएका राजनीतिसँग सम्बन्धित पक्षलाई रचनाकारले सरल, सरस र मनोरमपूर्ण भाषा शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत अंशहरूलाई हेर्दा पनि 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा राजनीतिक चेतना प्रशस्त रूपमा प्रयोग भएको छ, भन्न सकिन्छ ।

३.४ ऐतिहासिक चेतना

नेपाली यात्रा साहित्यको इतिहासलाई केलाउँदा 'राजा गगनीराजको यात्रा' बाट यात्रा साहित्यको सुरुवात भएको पाइए पनि यस कृतिमा छिटफुट रूपमा मात्रै यात्राको प्रसङ्ग आएको छ । यस पछिका 'रामशाहको जीवनी' पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' आदि साहित्यिक वा साहित्येतर कृतिहरूमा यात्राका कणहरू पाइए तापनि यात्रा वर्णन अझ त्यसमा पनि विदेशको यात्रा वृतान्त प्रस्तुत गरिएको पहिलो नेपाली यात्रा साहित्यको कृति 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' हो । यसले नेपाली यात्रा साहित्यको विधात्मक रूप स्थापना गरेको छ ।

प्रस्तुत कृतिमा इतिहासमा हुनुपर्ने अभिलक्षणहरू विद्यमान छन् । प्रस्तुत कृतिको सुरुवात मै थिति मिति उल्लेख गरिएको छ । यात्राको सुरुवात वि.सं. १९०६ माघ ४ गते पच्छिस सदस्यीय टोली लिई चिसापानी नाका हुँदै गएको उल्लेख गरिएको छ । नेपालबाट मात्र नभई भारत वर्षबाट पहिलो पटक उच्च पदस्थ अधिकारीका रूपमा नेपालका श्री ३ प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर गएका थिए । आफ्नो शासनकालमा अर्थात् १९०६ देखि १९०७ सम्म आफ्ना भाइहरूका साथै पच्छिस सदस्यीय टोलीका साथमा बेलायत गएका थिए । सात दिन पटना सरहमा बसेको त्यहाँबाट एघार दिनमा कलकत्ता सहरको चानपाल घाटमा उत्रेको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन समयमा कलकत्तामा जङ्गबहादुरको स्वागतका लागि सवालाख मानिस जम्मा भएका कलकत्तामा गढी, किल्ला, फौज, खर्खजना,

हातहतियारको उचित प्रबन्धका साथै कलकारखाना, नाचघर स्थापना भएका ऐतिहासिक कुरा चित्रण गर्नाले प्रस्तुत कृतिमा ऐतिहासिक चेतना प्रस्तुत भएको छ । कलकत्तादेखि ६ दिनको यात्रामा चिनापट्टन सहर रहेको त्यहाँबाट सात दिनमा लङ्कामा पुगिएको घटना चित्रण गरिएको छ । लङ्का जङ्गलको बिचमा सहर रहेको राज्य थियो । त्यहाँ पहिले राक्षसको राज रहेको राक्षसको अन्त्य भएपछि चारवर्ष खाली रही सिञ्जाली राजा आई राज्य गरेको, उक्त राज्य दुई भाइले बाँडेको पछि अङ्ग्रेजले शासन गरेको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । यस घटनाबाट लङ्काको इतिहास कस्तो थियो, त्यहाँ क-कसले शासन गरे भन्ने थाहा पाई इतिहास लेख्ने इतिहासकारका साथै पाठकले समेत थाहा पाउन सक्छन् ।

जङ्गबहादुर सन् १९०७ जेष्ठ १५ गते बेलायत प्रवेश गरेको र त्यहाँ उनलाई भव्य स्वागत गरिएको थियो । 'हिन्दुस्थानबाट तपाईं जस्ता ठूला मानिस यहाँ कोही आयाको छैनन् ।' यसबाट पनि जङ्गबहादुर बेलायत पुगेको निश्चित समय र त्यसभन्दा पहिला भारतवर्षबाट त्यति उच्च पदस्थ व्यक्ति बेलायत नपुगेको घटना पत्ता लागेको छ ।

जङ्गबहादुरको शासनकालमा पनि बेलायतमा थिति बन्दोबस्त ऐन नियममा चलेको थियो र राजा-प्रजा सबै गल्ती गरेमा महारानीले पनि कारवाही भोग्नु पर्ने कानुन चलेको थियो । त्यस्तो कानुन धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र र परम्परादेखि चल्दै आएका कार्यबाट निर्माण भएको थियो ।

यसलाई हेर्दा पनि बेलायतमा पहिलेदेखि नै कानुनको शासन रहेको थियो । उक्त कानुन सबैले सर्वमान्य रूपमा मान्ने गर्दथे । यसबाट पनि इतिहास लेखनका लागि सहयोग पुग्ने गर्दछ ।

बेलायतको पार्लियामेन्टको व्यवस्था र उक्त पार्लियामेन्टको चलन, त्यसले गर्ने काम कर्तव्य सबै चित्रण गरिएको छ । तत्कालीन समयमा बेलायतमा महारानी भिक्टोरिया रहेको र उनले जङ्गबहादुरको भव्य स्वागत गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । बेलायतको मनोरञ्जनको मुख्य साधना भनेको नाचगान रहेको थियो । मानिसहरू

लगाउन खानमा सौखिक रहेका थिए जसलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “ताहाँ बरोबर नाच तमासा हुन्थ्यो । सब लेडीहरू साहेवानहरू नाच्दथ्या थोरा वेरमा आफै कुइन साहेवानहरूप्रति बराबर नाच्च लागिन” (पृ. २६) ।

१९०७ साल भाद्र छ गते बेलायतकी महारानी भिक्टोरियाले जङ्गबहादुरको विदाइ गरेको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यहाँबाट जङ्गबहादुर फ्रान्सको पेरिस गएको पाइन्छ । पेरिसमा ठूलो स्वागत गरिएको र दुई देशका बारेमा कुरा भएको देखिन्छ । पेरिसमा ६ लाख पल्टन रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ, जङ्गबहादुर पेरिस सहरमा ४० दिन बसी फ्रान्सका बादशाहसँग विदा भै १० दिनमा बम्बई पुगेका र त्यहाँ ८ दिन बसी द्वारिकानाथको दर्शन गर्न गएको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यहाँबाट फेरी रामनाथको दर्शन गर्न ७/८ दिनको यात्रा गरी गएको र दर्शन गरी १२ दिनमा कलकत्ता पुगेका र त्यहाँ १० दिन बसेर बनारस गई राजकुमारीसँग विवाह गरेका थिए । त्यसपछि पुनः नेपाल फर्किएका थिए ।

प्रस्तुत ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृति माथि उल्लेख गरिएका तथ्यहरूका आधारमा ऐतिहासिक चेतना भएको कृति हो भन्न सकिन्छ । इतिहासमा हुनुपर्ने निश्चित समय, स्थान घटनाहरूको विवरण पाउन सकिन्छ । प्रस्तुत कृति पढ्दा बेलायतको तत्कालीन अवस्था कस्तो थियो, त्यहाँको रहन सहन चालचलन कस्तो थियो, आफ्नो शासन कहाँसम्म विस्तार गरेको थियो भन्ने कुरा थाहा लाग्छ । त्यस्तै फ्रान्सका बारेमा पनि धेरै उल्लेख गरेबाट फ्रान्सको बारेमा पनि जान्न सकिन्छ । नेपालकै बारेमा पनि नेपालबाट बेलायतमा पुग्ने पहिलो व्यक्ति जङ्गबहादुर राणा थिए । १९०६ देखि १९०७ सम्म उनले बेलायत भ्रमण गरेका थिए । त्यस समय नेपालमा कार्यभार बंमबहादुर राणाले सम्हालेका थिए । यात्रा दलमा २५ सदस्यीय टोली रहेको थियो जस्ता ऐतिहासिक तथ्य रहेका छन् ।

नेपाली यात्रा साहित्यको इतिहासमा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ प्राथमिक कालीन गद्यसाहित्यको एक उत्कृष्ट कृति हो । त्यसैले प्राथमिककालीन नेपाली गद्यसाहित्यको इतिहासको केन्द्रविन्दुका रूपमा समेत यसको उच्च मूल्य र महत्त्व छ ।

३.५ साँस्कृतिक चेतना

जीवन र जगत्सँग सम्बद्ध भौतिक र अभौतिक विविध पक्षलाई संस्कृति भनिन्छ । यसैसँग सम्बन्धित विविध पक्ष अर्थात् सामाजिक रीतिस्थिति रहनसहन, कलाकौशल, जीवन पद्धति मूल्य मान्यता साँस्कृतिक पक्ष हुन् । यस पक्षसँग सम्बन्धित चेतना नै साँस्कृतिक चेतना हो । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रामा प्रसस्त रूपमा साँस्कृतिक चेतनाको प्रयोग भएको छ ।

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ नेपाली र विदेशी संस्कृतिको सङ्गम भएको कृति हो । यसमा नेपाली समाज त्यसमा पनि हिन्दु धर्म संस्कारसँग सम्बन्धित पक्ष र विदेशी समाज त्यसमा बेलायती, फ्रान्सेली समाजको रहनसहन, धर्म संस्कार रीतिरिवाज पाहुनाहरूको स्वागत गर्ने तौरतरिकाको मनोरम तरिकाले चित्रण गरिएको छ ।

नेपाली समाजमा यात्रामा निस्कँदा भगवानसँग प्रार्थना गर्ने चलन रहेको छ । भगवानको कृपा भएमा चार धाम पुग्ने इच्छा सबै नेपालीमा हुन्छ । चार धाम जान सकेमा सम्पूर्ण पाप नष्ट भै मूर्ति मिल्ने जनविश्वासलाई यसरी चित्रण गरिएको छ :

“श्री भगवानको कृपा भया चार धाम गरूला । हिन्दुस्थान बेलाइत ११ टापूका पातसाहहरूका बेहोरा कार्पाणा क्या रहेछ बुभुला” (पृ.१) भन्दै भ्रमणमा निस्कनु अगाडि जङ्गबहादुरले भगवान सँग प्रार्थना गरेका छन् ।

नेपालीहरू कुनै पनि यात्रामा निस्कदा आस्थाका धरोहर भगवानसँग प्रार्थना गरेर हिड्ने संस्कृति यहाँ चित्रण गरिएको छ । जङ्गबहादुर पनि बेलायत भ्रमणमा निस्कँदा भगवानसँग प्रार्थना गरी भगवानको कृपा भएमा चार धाम घुम्ने, हिन्दुस्थान अर्थात् भारत र बेलायतका एघार टापुका शासकहरूको अवस्था के-कस्तो छ, तिनीहरूको स्थिति के छ बुझी फर्कने मनसाय भगवानसँग राखेको कुरा चित्रण गरिएको छ । यसबाट पनि नेपाली संस्कृतिलाई बुझ्न सकिन्छ ।

नेपालका ठूलावडाहरूले सिकार खेल्ने चलनलाई पनि उजागर गरिएको छ जसलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “सिकार खेल्दै पथरघटाका जङ्गलमा पुगी ४ हात्ती पक्रनु भयो २/४ बाघ र हरिनहरू धेरै मार्नुभयो” (पृ.२) ।

जङ्गबहादुर कलकत्ता पुगी ठाकुररामको दर्शन गर्न गएको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ : “कलकत्तादेखि ४ दिनमा ठाकुरका पुरीमा पुगी दर्शन गरी नित्य पूजालाई चार हजार रूपैया अडना राखी चार दिनमा कलकत्ता दाखिल हुनुभयो (पृ.५) ।

यसरी हेर्दा नेपाली संस्कृतिमा मठ मन्दिरमा पूजा गर्ने चलन रहेको र पूजाको लागि दक्षिणा दिने चलन समेत देखिन्छ । जङ्गबहादुरले पनि यात्रामा बाटोमा ठाकुरपुरीको दर्शन गरेको त्यहाँ पूजा गर्न दान दक्षिणा दिएको र भगवानसँग प्रार्थना गरी कलकत्ता गएको कुराले जङ्गबहादुर धर्म संस्कार प्रति आस्थावान थिए भन्ने देखिन्छ ।

जङ्गबहादुर यात्राका क्रममा जुन-जुन देश पुग्दछन् त्यहाँ स्वागतका लागि लाखौं मानिस उपस्थित भएको देखिन्छ र तोप पड्काएर सलामी दिइएको छ । यसबाट पाहुनाको स्वागत गर्नु पर्ने संस्कार विकास भएको थाहा लाग्छ । त्यस्तै भेट उपहारहरू पनि दिएको चित्रण गरिएको छ ।

अलेकजण्ड्रियामा मुसलमानको समाज मात्र रहेको कुरा र त्यस समाजमा प्रचलित संस्कार यसरी चित्रण गरिएको छ : “अलेकजण्ड्रियामा मुसलमानदेखि अर्को जात छैन । जनानाहरू मुख कपडाले छोपी हिँड्छन् । त्यस जग्गामा भाजी, तरकारी, फलफूल गहुँको खेती गर्नु समर्थ जग्गा छ” (पृ.९) यसबाट मुसलमान समुदायको संस्कृति भल्किएको छ । मुसलमान महिलाहरूले लगाउने बुर्का प्रथालाई चित्रण गरिएको छ । त्यस समाजमा प्रचलित खेतीपाती समेत चित्रण गरिएको छ । बेलायती संस्कृतिको चित्रण गर्दा बेलायतमा घरहरू बनाउँदा यसप्रकारको घर निर्माण गर्ने चलन बेलायतमा रहेको देखिन्छ :

पत्थरको गारा, पत्थरको छाना, बज्रलेख लाग्याको पाँच तला
भयाको उत्तरतिर सुन्दर बगैचा, पूर्वतिर अस्पवल खाना,

दक्षिणतिर मूल गल्लिको बाहाड, पश्चिमतिर बडे पटांगिनी ग्याँस बत्तीको रोशनी जल्याको घर । भित्र भन्या सारा सुन चाँदीका मोलम्वाले चित्रकार भयाको, कोठापिच्छे भूल, चाँदनी पलड, विछ्छ्याउना सतरंजी गलैँचा राख्दछन् (पृ. १२) ।

बेलायती जीवनशैलीको चित्रण यसरी गरिएको छ :

त्यस मुलुकका मानिसले भारी कोही बोक्दैनन् । भारी जहाज, रेलगाडा, बग्गी मात्र बोक्दछन् । ताहाका मानिस अति सुखी छन् । मैला फाट्याका कपडा कोही लाउँदैनन् । आंगमा मयल कोही राख्दैनन् । सबैका मुख चन्द्रमा जस्तो उज्यालो । पोशाक भन्या बादसाहदेखि तेली, धोबीसम्म एकतर्फको लाउन्त्या । लोग्नेहरू काला पोशाक टोप, कुर्ती, चुस्ता, गलेबन्द, मोजा, पंजा, लायाका । स्वास्नीहरू छिटका भया साटनका लंहगा, साटनाका रूमाल, रङ्गीचङ्गी पोशाक स्वास्नीहरूको तवर एकै छ” (पृ.१४) ।

यसरी हेर्दा बेलायती संस्कृतिमा जीवनशैली राजादेखि प्रजासम्म एकै किसिमको रहेको देखिन्छ । त्यहाँका मानिसहरूको भेषभूषा एकै किसिमको रहेको, काम सबै यन्त्रले गरिदिने सबै मानिस सुखी रहेका, मैला, फाँटेका कपडा कोही नलगाउने सबैले सरसफाइमा ध्यान दिने गर्छन् । त्यस्तै राजादेखि प्रजासम्म सबैले एकै किसिमका पोशाक लगाउने कोही ठूलो र कोही सानो भनी भेदभाव नगर्ने, चलन देखिन्छ ।

बेलायतीहरू पाहुनाको सत्कार गर्न सिपालु रहेको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ :

तपाईं याह आउनाले बहिया भयो गोर्खा सरकारलाई पनि इंग्लिस सरकारलाई पनि । क्या अर्थले भन्या हिन्दुस्थानबाट तपाईं जसता ठूला मानिस याहा कोही आयाको छैनन् । याहाँका भारदार सरकारसित प्रीति रह्यो । अब उप्रान्त दोस्तीमा खलबल

कैल्ले हवैन । ताहा उप्रान्त भारदार, बडा साहेवानहरूले
पालैपालासित दिनहुँ श्री मिनिष्टर साहेबलाई निमतो गरी
रातमा आफ्नो घरमा लगी खातिर गन्या (पृ.१७) ।

यहाँ बेलायतीहरू आफ्नो संस्कार अनुसार नयाँ मानिसलाई स्वागत सत्कार गर्न
घरमा निमतो गरी खाना खुवाउने, सञ्चो विसञ्चो सोध्ने नाचगान गर्ने तमाशा
देखाउने गरेको देखिन्छ ।

बेलायतमा मानिसहरू अरूसँग भगडा नगर्नु, निन्दा नगर्नु, बडालाई मान गर्नु,
साँचो बोल्नु, खेती, व्यापार र चाकरी (नोकरी) गर्नु । जुन कुराले आफ्नो जीवनवृत्ति
हुन्छ सोही कुरा गर्नु । अर्काको जिउ नमार्नु, सोभो मन सोभो उद्यम गर्नु भन्ने
संस्कारबाट परिचालित रहेको देखिन्छ । त्यहाँ गल्ती गर्नेलाई कैद गर्ने, नीतिशास्त्र
सुनाउने, दोस्रो पटक गल्ती गरेमा कुट्ने र डबल कैद गर्ने, तेस्रो पटक पनि गल्ती
गरेमा कालापानी पुऱ्याइदिने चलन रहेको पाइन्छ ।

महारानी भिक्टोरियासँग जङ्गबहादुरले पहिला नेपालका श्री ५ महाराजाले
पठाउको उपहार जङ्गबहादुरले महारानीलाई दिएका दिए । उनले शिर भुकाएर ग्रहण
गरिन र नेपालका बारेमा सोधिन् । बाटामा आउँदा समुद्रमा के-कस्तो भयो, कुनै
समस्या पऱ्यो कि भनी सोध्ने काम गरिन् । उनले नेपालका वजिर (प्रधानमन्त्री)
होसियार रहेछन् देखनमा पनि गहना कपडा लगाएको सुहाएको पनि राम्रा जवान
रहेछन् भनी प्रशंसा गर्ने काम गरिन् र बस्ने व्यवस्था मिलाउन प्रधानमन्त्रीलाई हुकुम
दिइन् । त्यस्तै जङ्गबहादुरलाई नाच तमासा देखाउन निमतो दिइन् । लेडीहरू,
साहेवानहरूको साथमा आफै नाचिन् । फेरी अप्सरा जस्ता परीको नाच हेर्न महारानीले
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरलाई बोलाइन् । ती परीहरू “इन्द्रका अप्सरा काम कन्दला,
ऊर्वशीको नाच, गाउन, रूपको वयान गर्नु सहश्रा जिभ्रा भयाको शेषले पनि सबैदैन”
जस्ता थिए । यसरी हेर्दा बेलायतमा नाच गानको संस्कार व्यापक रूपमा फस्टाएको
देखिन्छ । यसलाई ठूलाबडा सबैले अनुकरण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

बेलायतीहरू बाहिर देख्दा मात्र नभएर आत्मिक रूपमा पनि नजिकको साइनो राख्ने कुरालाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

अब नेपाल कैलै जानुहुन्छ भनी सोधमा । अब चाडो जान्छौं भन्दा किन चाडो जानुहुन्छ, सक्या सधै यही बस्नु, नसक्या दश वर्ष बस्नु, नभया एक वर्ष ता बस्न्या हो । बरू नआयाको भया हुन्थ्यो, अब जान्छौं भन्दा हामीलाई मुटुमा तीर हान्या जस्तो लाग्छ भनी अँध्यारो मुख लाउन्या । तपाईं गया पनि तपाईंको तस्वीर छोडी गया सधै तस्वीरै हेरी मनमा सम्भना राखौंला” (पृ. २९) ।

जङ्गबहादुर लामो बेलायत भ्रमण सकेर नेपाल फर्कने प्रसङ्गमा बेलायतीहरूले जङ्गबहादुरलाई किन चाँडो जानुहुन्छ । तपाईं हाम्रो मन मुटुमा बस्नुभयो । सक्नुहुन्छ भने सधै यही बस्नु । यदी त्यसो सक्नुहुन्न भने दश वर्ष बस्नुहोस् त्यसो पनि हुँदैन भने एक वर्ष त बस्नुहोस । यती चाँडो जानुभन्दा त बरू आउँदै नआएको भए हुन्थ्यो । अहिले जान्छौं भन्दा हामीलाई साह्रै नराम्रो लाग्यो अर्थात् मुटुमै तिर हानेजस्तो भयो, त्यसैले तपाईं नजानुहोस । यदी नगई नछोड्ने हो भने तपाईंको फोटो हामीलाई छोडेर जानुहोस् । हामी त्यही फोटो हेरेर मन बुझाउँला भन्दै अँध्यारो मुख लगाएबाट बेलायती बाह्य रूपमा हेर्दा कडा शासक लागे पनि आन्तरिक रूपमा साह्रै कोमल हृदय भएका मायालु स्वभावका रहेछन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा नेपाली संस्कृतिको पनि चित्रण गरिएको छ । नेपालबाट जाँदा भगवानसँग प्रार्थना गरेको बाटामा मठमन्दिर दर्शन गर्दै हिँडेको बाटामा आफ्ना खाना आफै पकाएको बेलायत पुगेर पनि आफ्नो चलन अनुसारका पोशाक लगाएको, त्यहाँ पनि गाई दुहेर खाना पकाई खाएको कुरा चित्रण गरिएको छ, फर्किदा कलकत्तामा आई मन्दिरको दर्शन पूजा गरी भेटी चढाएको कुरा देखाइएको छ । यात्रामा गरेका गल्ती कमजोरीको क्षमा प्रार्थना गर्दै गङ्गामा नुहाई पूजापाठ गर्नुका साथै बनारसमा राजकुमारीसँग विवाह गरी नेपाल फिर्ता भएका छन् ।

यसरी हेर्दा जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा एउटा साँस्कृतिक कृति हो भन्न सकिन्छ । यसमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, फ्रान्सेली संस्कृतिको राम्रोसँग चित्रण गरिएको छ । सम्पूर्ण जातजातिमा के-कस्तो संस्कार रहेको हुन्छ, अङ्ग्रेजको चालचलन, रीतिरिवाज के-कस्तो छ, तिनीहरूको रहनसहन कस्तो छ, कस्ता मानिस छन् भन्ने सम्पूर्ण कुरा प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ । मुसलमान समाजका महिलाहरूले बुर्का लगाउने चलन समेत देखाइएको छ । त्यसकारण प्रस्तुत कृतिमा साँस्कृतिक चेतनाको प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ ।

३.६ शैक्षिक चेतना

शिक्षा एक महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । व्यक्ति र समाज दुबैको विकासका लागि शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । शैक्षिक रूपमा चेतनशील हुनु भनेको नयाँ-नयाँ अनुभवहरू बटुल्नु र उचित अनुचित छुट्ट्याएर आफ्नो बहुमूल्य जीवनमा प्रयोग गरी समाजबाट मान्यता प्राप्त गर्नु हो । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा शैक्षिक चेतनाको प्रयोग भएको छ ।

जङ्गबहादुर बेलायत यात्राको समयमा पनि बेलायत शैक्षिक रूपमा धेरै अगाडि बढेको देखिन्छ । त्यहाँ सरकारले नै प्रत्येक पाँच वर्षदेखि बीस वर्षसम्मका केटा केटीलाई जिम्मा लिई पढाउने सीप सिकाउने गर्दथ्यो । लन्डन सहरका धनी व्यक्तिहरूले गरेको सहयोगबाट उठेको रकमबाट सामाजिक सेवा गर्ने स्कूल बनाउने काम गरेको कुरा प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ :

५ वर्षदेखि उँभो २० वर्षदेखि उँधोका केटाकेटीलाई इलम सिक्न आया त्यस घरभित्र पस्या, नाउँ लेखाया । जौन काम सिक्न इराद गर्छन् तउन काममा खलिफासित लाइदिया । इलम सिक्छन् सिकाउँछन् । कोही जहाजका काम सिक्छन् । कोही पढ्छन् । कोही छालाका काम सिक्छन् । कोही कवायतका किताब पढ्छन् । आफ्ना आफ्ना काममा डुबी काम सिक्छन्, तिनलाई खान लगाउन त्यसै सहायर्तबाट दिन्छन् । ५ वर्षदेखि

२० वर्ष नहुञ्ज्यालसम्म ताही बसी काम सिक्छन् । घर जान कोही पाउँदैनन् । २० वर्ष भयापछि जुन कामको मानिस छ उस कामको जागीरमा भर्ना गरिदिन्छन् (पृ. ३३) ।

माथिको कुरा हेर्दा बेलायत सरकार शिक्षामा प्रगति गर्न खोजेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । जसलाई जे चिजमा रुचि छ, त्यही चिजमा उसलाई लगाएमा ऊ दक्ष बनेर निस्कन्छ, भन्ने कुराबाट समेत बेलायती सरकार जानकार रहेको देखिन्छ । अनिवार्य रूपमा ५ वर्षदेखि २० वर्षसम्मका बालबालिकालाई सरकारले जिम्मा लिएर उनीहरूको शिक्षा दीक्षा तथा सीपमूलक कार्यमा लगाएबाट पनि बेलायतमा शिक्षाको ज्योति फैलिसकेको कुरा थाहा पाउन सकिन्छ ।

तत्कालीन समयमा नेपालमा एउटासम्म पाठशाला नभएको अवस्थामा जङ्गबहादुर बेलायत जाँदा जहाजमा बेलायतीहरू किताब पढ्दै गरेको, बेलायतमा सरकारले नै सीपमूलक शिक्षामा भर्ना गरी रुची अनुसार ५ वर्ष देखि २० वर्षसम्मका नागरिकलाई पढ्न जहाज बनाउन छालाका काम गर्न आदि विविध क्षेत्रमा लगाउने गरेको देखिन्छ । यिनीहरूको खान, लगाउन र बस्नको व्यवस्था बेलायतका धनी व्यक्तिहरूले गरेको सदावर्त जम्मा गरेर त्यसको मालिक एक जनालाई बनाई त्यसैबाट चलाउने गरेको देखिन्छ । त्यहाँका मानिसहरू खाली समयमा कथाहरू पढ्ने गरेको प्रसङ्गबाट पनि प्रस्तुत कृतिमा शैक्षिक चेतना प्रस्तुत भएको छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । शिक्षाका क्षेत्रमा प्रगति भयो भने मात्र अन्य क्षेत्रमा प्रगति हुन्छ, देशको विकास हुन्छ, अन्य देशको गतिविधिका बारेमा राम्रोसँग जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ र आफू अगाडि बढ्न सकिन्छ भन्ने चेतना जङ्गबहादुरमा विकास भएको देख्न सकिन्छ ।

जनता शिक्षित भए भने आफ्नो शासन धेरै समय टिक्दैन भन्ने चिन्तनबाट गुञ्जिरहेका राणाहरू जब जङ्गबहादुरले बेलायतमा शिक्षाको विकास भएको देखेर आए । फलस्वरूप उनमा पनि आफ्ना छोरा छोरी भए पनि शिक्षित गराउनु पर्छ भन्ने विचार आएका कारण “अरू कुरा छोड आफ्ना छोरा छोरीलाई अङ्ग्रेजी पढाऊ” भन्दै दरबार

स्कूलको स्थापना गरेको देखिन्छ । यसबाट नै नेपालमा शिक्षाको सुरूवात भएको हो । जङ्गबहादुरको बेलायत भ्रमणकै प्रभावबाट नेपालमा शिक्षाको सुरूवात भएको हो ।

निष्कर्षमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' शैक्षिक चेतनाको प्रयोग भएको कृति हो । बेलायतले तत्कालीन समयमा पनि शिक्षाका क्षेत्रमा धेरै प्रगति गरेको र त्यसबाट नै अन्य क्षेत्रमा अगाडि बढेको कुराबाट प्रभावित भई जङ्गबहादुरमा पनि आफ्ना छोरा छोरीलाई शिक्षित गराउनु पर्छ भन्ने विचार उत्पन्न भई बेलायतबाट नै शिक्षक मगाई दरबार स्कूलको स्थापना गरेबाट "जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा" कृतिमा शैक्षिक चेतनाको प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ ।

३.७ सामाजिक चेतना

समाज विभिन्न व्यक्तिहरूको सङ्गठन हो । मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजबाट अलग रहेर मानिस कुनै पनि काम गर्न सक्दैन । समाजमा बस्नका लागि र समाजसँग मिल्नका लागि त्यस समाजमा चलेका मूल्य मान्यता, नीति नियमलाई बुझ्नु पर्दछ र पालना गर्नु पर्दछ । समाज व्यवस्थाको क्रम प्राचीनकालदेखि वर्तमानसम्म विभिन्न चरण पारगर्दै अगाडि बढेको छ ।

'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा विभिन्न सामाजिक पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ । नेपाली सामाजिक चालचलन, रीतिस्थिति, भारतीय चालचलन, श्रीलङ्काली सामाजिक अवस्था, इजिप्ट र माल्टाको अवस्था बेलायती सामाजिक चालचलनका साथै फ्रान्सेली सामाजिक अवस्थाको व्यापक चित्रण प्रस्तुत कृतिमा गरिएको छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको उद्देश्य नै आफ्नो देशसँग सीमाना जोडिएको अङ्ग्रेजको फौज, पल्टन, हातहतियार, आम्दानी, खर्च, सम्पत्ति, थिति, बन्दोबस्त कस्तो छ, त्यहाँका मानिसहरूको शिलस्वभाव सामाजिक अवस्था कस्तो छ भनी बुझ्नु रहेको छ ।

जङ्गबहादुर यात्राका क्रममा कलकत्ता पुगेपछि इष्टइन्डिया सरकारले स्वागत गर्छ । उनलाई बादसाही बाजा (विशिष्ट व्यक्तिको स्वागतमा बजाइने राजसी बाजा) बजाएर स्वागत गर्छन् । त्यस परम्परालाई यसरी चित्रण गरिएको छ :

ताहाँका साहावानहरू तिनका भीम लेडीसाहेबहरू भारि गहना पोशाकलाई बाह्रसय पातसाही बाजाका चालमा बैठकमा नाच तमास गर्न लाग्ने थिया । तेस बीचमा श्री प्राइम मिनिष्टर साहेब पुग्नुभयो र लाठ साहेब, लेडी साहेबहरूले गुडमानी खाती गरी कुर्सीमा बसाई नाच तमासा देखाया, ताहाँ सबैले हातमा श्रापका प्याला ली बस्या एक साहेब उठ्या र कुइन वीकटुरियाकी जैरहे, प्रिनसालवट (प्रिन्स अलवर्ट) की जैरहे लाठ रिलहुसी की जैरहे, नेपालका श्री प्राइममिनिष्टर याण्ड कम्याडर इनचिफ जनरल जङ्गबहादुर कुवर राणाजीकी जैरहे भनी चारका नाउं प्याला उठाई सबैले खाया भोज खादामा यस्तो रीत रहेछ (पृ.४) ।

माथिको उद्धरणमा अङ्ग्रेजहरू अर्थात् इस्टइन्डिया कम्पनीका शासक र उनका श्रीमतीहरू गहना पोशाकमा सौखिन रहेको देखिन्छ । राजसी नाच गान गर्ने, पाहुनाको स्वागत सत्कार गर्ने र श्राप (रक्सी) खाने खुवाउने परम्परा त्यहाँको रीति रहेको उल्लेख छ । त्यस्तै बेलायतीहरू गरगहना र पोशाकमा साँढै सौखिन रहेका तिनीहरू त्यस्ता विलासिताका सामानमा खर्च गर्ने गरेको देखिन्छ । विदेशबाट आएका पाहुनाहरूसँग ठूलाबडा सबैले श्रीमतीसँग लिएर उनीहरूसँग हात मिलाई रक्सी खाने नाच तमासा देखाउने, सबै मिलेर भोज खाने चलन रहेको कुरा चित्रण गरिएको छ ।

नेपाली समाज अनुसार खाना पकाउँदा पानी कसैलाई छुन नदिने, गाई आफैँ दुहुने कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ : “खाँदामा भन्या कसैलाई हेर्न दिँदैनन्, पानी छुन दिँदैनन् । कोही मेवा, भाजी, तरकारी फलफूल भण्डारबाट दिलाई लाटलुट होला भनी निँदा गर्छन् । गाई पनि आफैँ दुहुन्छन् । कुरा गर्दा बडो सेखीसित बोल्छन्” (पृ.६) ।

जहाजमा यात्राका क्रममा जङ्गबहादुरले खाना पकाउन खान, सरसामान तयार गर्न, गाई दुहुने कुरामा आफै अर्थात् आफ्नै यात्रादलका सदस्यले गरेको देखेर जहाजमा सवार अन्य अङ्ग्रेजहरूले बोलेको कुरा हो । यसबाट उनीहरूलाई नेपालको खानपीनका बारेमा ज्ञान भएको हुन्छ ।

प्रस्तुत कृतिमा लङ्काको सामाजिक अवस्थाको पनि चित्रण गरिएको छ । लङ्काका ठूलाबडा मानिस घोडामा सवार गर्ने, पुरूष, महिला बराबर भएको, उच्चखानदानी बाजा बज्ने, तोपको सलामी दिने, लाठ साहेबहरू बग्गीमा सवार गर्ने कुरा चित्रण गरिएको छ । उक्त मुलुक जङ्गलले जङ्गलको बिचमा सहर रहेछ । त्यहाँ भाँडा, कपडा, भाजी, तरकारी, फलफूल, अन्न, गोल, भुङ्ग, पत्थर, हीरा, मणिक, मुगा, मोती, नवरत्नको बजार भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस जङ्गलमा ल्वाङ्ग, सुपारी, मरीच, जाइफल, छोहरा, बदाम, नरिवल, सुकमेल, मेवा, आँप, कटहर, सुन्तला, नासपाती, स्याउ, दारिम, अङ्गुर, पेस्ता पाइने कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै अलेकजन्ड्रियामा मुसलमानै मुसलमानको समाज रहेको र त्यहाँका महिलाहरूले मुख कपडाले छोपी हिङ्गने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यहाँ बुर्का प्रथा रहेको थाहा पाइन्छ ।

जङ्गबहादुर बेलायत प्रवेश गरेपछि त्यहाँका मानिस, तिनीहरूको रूप चन्द्रमाको जस्तो बिम्ब भएका अनुहार, बडाबडा लामा नेत्र, तेलका धार भैँ नाक हात्तीको सुडँ जस्तो छाती, कम्बर छिन्याको, जाँघ फुक्याको, राता राता ओठ, साटन र रेशमका कपडा लगाएका मानिस देख्दा जङ्गबहादुरलाई इन्द्रासनमा पुगेको अनुभव भएको कुरा गरेका छन् । त्यहाँका मानिसको जीवन सुखमय रहेको कुरा प्रस्तुत कृतिका चित्रण गरिएको छ । त्यहाँका मानिसहरू भारी बोक्दैनन् जहाज, रेलगाडी, सबै सामान बोक्ने गर्दछ । सबै मानिस सुखी छन् । सफा छन् । राजादेखि प्रजासम्म सबैको पोशाक एकै किसिमको छ । सब दुनियाँ, फौज, पल्टन, महाजन, दोकानदार, भारदार, बादसाह, गरीब गुर्बा, सारा जहान खुसीमा रहेका छन् । सबै आफ्ना थितिमा रहेका छन् । राम राज्य त्यही मुलुकमा रहेछ । त्यहाँ नपाइने चिज कुनै छैन भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायतमा भव्य स्वागत गरियो । बेलायत सरकारले जङ्गबहादुर लाई “तपाईंयाहाँ आउनाले बढिया भयो गोर्खा सरकारलाई इंग्लिस सरकारलाई पनि, दुबै सरकारलाई बढिया भयो । तपाईंको रवाफ देखदा याहाँका छोटा बढा सबैलाई गोर्खा भन्याको ठूलो रह्यो भन्या धाक पनि भयो । याहाँका भारदार सर्कारसित पनि प्रिति रह्यो । अब उप्रान्त दोस्तीमा खलबल कैल्हे हवैन भनी बडो खातिरवाद गन्या” (पृ.१७) । यस भनाईबाट पनि बेलायती सरकारलाई नेपाल ठूलो छ भन्ने भान पयो र वीरकाल पर्यन्तसम्म सम्बन्ध राख्नुपर्छ, भन्ने कुरा गरेको देखिन्छ ।

बेलायतमा पाहुनाहरूको स्वागत गर्न सबैले पालै पालो एक एक दिन आफ्नो घरमा बोलाएर खाना खुवाउने नाच गान गर्ने गर्दछन् । त्यसै अनुरूप जङ्गबहादुरलाई पनि सबैले पालै पालो निम्ता गरी घरमा लगेको र खाना खुवाएको, नाच गान देखाएका र ठूलाबडाहरूले आफ्ना छोरी, बुहारी, राम्रा राम्रा तरूनी अघि राखी यिनलाई पासन्द (मनपराउनु) गन्यौ कि गरेनौ भनी सोध्ने गरेको देखिन्छ ।

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा सामाजिक चेतना अन्तर्गत त्यहाँको थिति बन्दोबस्तको चित्रण गरिएको छ । भारदारहरूलाई चाडपर्वमा डाकी भोज खान दिने, नाच तमाशा देखाउने, प्रजालाई सधै खुशी राख्ने रहेको देखिन्छ । “राजनीति धर्मशास्त्रमा लेख्याको कुरा नगन्या पाप लाग्छ, बढ्ता गन्या पनि पाप लाग्छ । अघि दरि (देखि) चलि आएको गर्नैपर्छ भन्या पाप हो तापनि धर्म हो तापनि जसले यो नीति बनाया उसलाई छ भन्या मतलबले पातशाह कसैको जिउ मार्दैनन्” (पृ.१९) । अर्थात् धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्रमा लेखेभन्दा कम वा बढी गर्न नहुने सामाजिक परम्परा रहेको देखिन्छ ।

बेलायतमा कसैको धन हर्नु, डाह गर्नु, कसैको जागिर खोस्नु राजाले दरवारको सम्पत्तिको मालिक मै हुँ भनी आफूखुसी गर्न नपाउने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

बेलायत प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था भएको कुरा त्यहाँको पार्लियामेन्ट शासन र त्यसको अधिकार र कर्तव्यका बारेमा उल्लेख गरेबाट थाहा पाउन सकिन्छ । बेलायतमा पार्लियामेन्ट सबैभन्दा शक्तिशाली रहेको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ :

“पारमेन्ट (पार्लियामेन्टका सदस्य) कसैको विरीत सहदैनन् । वादसाहालाई बदला गर्न सकछन् । विरीत (गल्ती) गन्या प्राइम मिनिष्टरलाई खारेज गर्न सकछन्” (पृ. २१) बेलायतको पार्लियामेट अर्थात् संसद धेरै शक्तिशाली रहेको थियो । त्यसैले कसैले गल्ती गरेमा सहदैन । वादसाह अर्थात् महाराजा, महारानी प्रधानमन्त्रीलाई खारेज गर्नसम्म सक्ने हैसियत राख्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यहाँ एक पटकको गल्ती गर्नेलाई माफ दिने, दोस्रो पटक गल्ती गर्नेलाई दण्ड सजाय गर्ने, तेस्रो पटक पनि गल्ती गर्नेलाई कालापानी पुऱ्याइदिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । बेलायतमा यस प्रकारको ऐनको किताबमा लेखिएको छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायतकी महारानी भिक्टोरियासँग भेट हुँदा उनले नेपालको हालखबरका साथै बाटामा आउँदा समुद्रमा कसो भया, खानपिनमा कुनै समस्या पऱ्यो कि भनेर सोधेबाट पनि प्रस्तुत कृतिमा सामाजिक चेतको प्रयोग भएको छ, भन्न सकिन्छ । जङ्गबहादुरको स्वागतका लागि स्वर्गका अप्सरा जस्ता परीहरूको नाचका साथै महारानी भिक्टोरिया आफैँ नाचेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ, त्यस्तै इङ्ल्यान्ड भन्दा बाहिरका सहरका मानिसले पनि जङ्गबहादुरलाई निम्ता गरी बोलाएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै त्यहाँका लेडी मिसीहरूले जङ्गबहादुरका गहना कपडा छाम्दै, दोभाषा जानेका मान्छे खोजेर हाँसो ठट्टा गर्ने हातमा चुम्बन गर्ने गरेको देखिन्छ ।

जङ्गबहादुरको नेपाल फर्कने समय आएर उनले अब चाँडो फर्कन्छौँ भन्दा कि सधैँ यहीं बस्नु नभए दशवर्ष बस्नु नभए एक वर्ष त बस्नु । बरू नआएको भए हुन्थ्यो । अब जान्छौँ भन्दा हामीलाई मुटुमा तीर हान्या जस्तो लाग्छ भनेर अँध्यारो मुख लाएको घटनाबाट बेलायतीहरूमा सामाजिक, आत्मिक सम्बन्ध कति धेरै रहेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

जङ्गबहादुरको फ्रान्समा पनि भव्य स्वागत भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस कृतिमा फ्रान्सेली समाजको समेत चित्रण गरिएको छ । फ्रान्सेली वादसाह अर्थात् राष्ट्रप्रमुख सहरिया वातावरणबाट मुक्त भई आनन्दलिन बाहिर गएको कुरा प्रस्तुत

गरिएको छ । त्यहाँ छ लाख फौज रहेको कुराका साथै पहिलेका वादसाहले कमजोरी गरेका कारण तिनलाई धपाई नेपोलियन बोनापार्टलाई राष्ट्रपति बनाएको कुरा चित्रण गरिएको छ । यसबाट फ्रान्सेली जनता कति शक्तिशाली छन् भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । त्यहाँका जनताहरू सुनचाँदीको गहना कोही नलगाउने सके नवरत्न लगाउने नसके केही नलगाउने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । फ्रान्सेली महिलाहरूले साटनका लहङ्गा, उनका रमाल, सेतो टोपी शिरमा र खुट्टामा जुता र पुरुषले काला बनातको टोपी कुर्ची, जुता, पञ्जा, मोजा, गलबन्दी एकै प्रकारका लगाउँछन् । जात विशेष आफ्ना आफ्ना धर्म संस्कारमा चल्ने कुरा चित्रण गरिएको छ । यसबाट फ्रान्सेली सामाजिक व्यवस्थाको जानकारी पाउन सकिन्छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा विदेशी सामाजिक अवस्थाका साथै नेपाली सामाजिक व्यवस्थाको समेत चित्रण गरिएको छ । नेपाली हिन्दू परम्परा अनुसार बाहिर गएर गरेका गल्ती कमजोरीबाट मोक्ष पाउन गङ्गामा स्नान गरेर रामनाथ, द्वारिकानाथको दर्शन गर्न जङ्गबहादुर गएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै बनारसमा कुटुक महाराजाकी छोरीसँग विवाह गरी नेपाल फर्केको कुरा चित्रण गरिएको छ । यसबाट नेपाली समाजका ठूलाबडाले बहुविवाह गर्ने चलन रहेको कुरा समेत प्रष्ट हुन्छ ।

निष्कर्षमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा सामाजिक चेतनाको प्रचुर प्रयोग भएको छ । नेपाल, भारत, बेलायत, श्रीलङ्का, फ्रान्स आदि देशमा विद्यमान सामाजिक अवस्थाको व्यापक प्रयोग गरेकाले प्रस्तुत कृतिमा सामाजिक चेतनाको प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ ।

३.८ दार्शनिक चेतना

सृष्टिको सुरुवातदेखि मानिस के हो ? ब्रह्माण्ड के हो ? सत्य के हो ? ईश्वर के हो ? ज्ञान के हो ? वास्तविकता के हो ? भन्ने जस्ता सम्पूर्ण कुराहरूलाई अध्ययन, मनन, चिन्तन गर्नु नै दर्शन हो । दर्शनले जीवन र जगत्का बारेमा विचार गर्छ । दर्शनले विश्व र जीवनको विषयमा व्याख्या र मूल्याङ्कन गर्दछ । दार्शनिक चेतना

समय सापेक्ष रूपमा युगमा प्रतिबिम्ब हुन्छ, र तत्कालीन युगको अध्ययन गर्दा त्यस बेलाको दार्शनिक चेत समेत स्पष्ट हुन्छ । “जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा” कृतिमा दार्शनिक चेतना प्रयोग भएको छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायत भ्रमण जाने क्रममा पटना र कलकत्तामा दर्शनको प्रयोग यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

महतारी (आमा) को गर्भमा दश मास रहँदा केही देखिदैन, जन्म भयापछि नजर खुल्दा पृथ्वी, आकाश, चन्द्र सूर्यको दर्शन पाउदा त्यो बालखलाई बडो आश्चर्य हुन्छ, तेस्तै गरी पाउ लाग्नुहुँदा बाटामा समुद्रको बाहाड हुन्छ, नाना तहको जानवर देखिन्छन् । समुद्रको स्वभाव बुझ्दा आफुलाई धेरै अकल बढ्छ (पृ. ३) ।

प्रस्तुत अंशमा मान्छे जन्मनुभन्दा अगाडि उसको कुनै चेतना रहँदैन । जब गर्भावस्थाको पीडाबाट मुक्ति पाउँछ, त्यसपछि उसको सङ्घर्ष गरी समायोजन हुने प्रयत्न गर्छ । पृथ्वी, आकाश, चन्द्र, सूर्यको दर्शन सँगसँगै जीवनको यात्रा तय हुन्छ । यस यात्रामा जसरी बालक बामे सर्दा उसलाई विविध किसिमका अप्ठ्यारा अवस्थाहरू आइपुग्छन् । त्यसै गरी जीवनभरि नै उसले विभिन्न परिस्थितिसँग सङ्घर्ष गर्नु पर्ने हुन्छ । नाना तहका जनावर र समुद्रको वहाबलार्य देखेर उसमा जुन चेतनाको विकास हुन्छ, त्यसले आफ्नो जीवनलाई अगाडि बढाउने प्रेरणा दिन्छ । आफूमा आइपर्ने विभिन्न बाधा, व्यवधान र रोकावटलाई समुद्रले सजिलैसँग हटाई आफ्नो यात्रा तय गर्दछ, त्यसरी नै मानिसले पनि जीवन जिउने क्रममा आउने समस्याका जाललाई हटाई अगाडि बढ्नु पर्दछ भन्ने कुरा बुझेको सङ्केत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

दर्शनले ब्रह्माण्ड अर्थात् संसारका बारेमा समेत अध्ययन गर्छ । यसै ब्रह्माण्डको बारेमा प्रस्तुत कृतिमा यसरी उल्लेख गरिएको छ : “बिहान प्रहरमा जाडो हुन्या शीतकाल, मध्याह्नमा गर्मी हुन्या धूपकाल, चौभा प्रहरमा वर्षा हुन्या असारको मेघ भै गर्जन्या, विजुली चम्कन्या” (पृ. ८) । जङ्गबहादुर बेलायत भ्रमण जाने क्रममा लड्का पुग्दा त्यहाँको हावा पानी एक दिनमा तीनकाल, छिन बहमास बराबर रहेको

कुरालाई बिहान प्रहरमा जाडो हुने त्यसलाई शीतकाल, मध्याह्नमा गर्मी हुनाले धूपकाल र चौथो प्रहरमा वर्षा हुने, मेघ गर्जने, बिजुली चम्कने रहेको कुरा चित्रण गरिएको छ ।

बेलायती अति सुखी जीवनको चर्चा गर्ने क्रममा बेलायतका जनतालाई “धर्म शास्त्र, नीतिशास्त्र जान्छा पनि यिनै, लक्ष्मीले देख्छा पनि यिनै रत्न्याछन् । यिनै दिनौमा देवता, राक्षस, दानव स्वर्गमा गयाछन् । यस मर्त्य लोकमा मनुष्यैको मात्र राज्य रहेछ । यस लोकमा पनि इलिण्ड (इङ्ल्याण्ड) बेलायतमा निसाफ, धर्म सत्य रत्न्याको रहेछ भन्छा जस्तो अरू मुलुकबाट जान्छा मानिसहरू मान्दछन्” (पृ. १६) भनी उल्लेख गरिएको छ । यसमा त्यहाँको जनजीवनको र शासन व्यवस्थाको व्याख्या गर्न स्वर्ग मर्त्य लोकलाई उदाहरण लिइएको छ । बेलायतीलाई धर्म शास्त्र, नीतिशास्त्र जानेका लक्ष्मीले देखेका भनेका छन् । अर्थात् ज्ञान व्यवहार आचार विचार जानेका, अर्थोपार्जन गर्न सिपालु भएको कुरा चित्रण गर्दै त्यहाँको शासन व्यवस्था उत्तम रहेको कुरालाई उल्लेख गर्न यिनै दिनमा देवता दानव, राक्षस स्वर्गमा गएछन् । यस मर्त्य लोकमा मनुष्यको मात्रै राज्य बाँकी रहेछ । मनुष्यले उत्तम शासन गरेकोले देवता, दानव मानिसलाई राज्य सुम्पेर स्वर्ग गएका हुन् । त्यस लोकमा अर्थात् बेलायतमा न्याय निसाफ उत्तम धर्म सत्य रहेको भन्ने कुरा अन्य मुलुकका मान्छेले समेत स्वीकारको कुरा चित्रण गरिएको छ । “आफ्ना घर नमिली देश मिल्दैन । मुलुक धेरै देख्छापछि बुद्धि ठेगानामा आउँछ” (पृ.१६) भन्ने कुरा प्रस्तुत कृतिमा उल्लेख गरिएको छ । देशमा राम्रो व्यवस्था सिर्जना गर्न पहिला आफ्नो घर मिलाउनु पर्छ त्यसपछि मात्र समाज क्षेत्र अनि देश मिलाउन सकिन्छ । यी सबै बारेमा राम्रोसँग जानकारी लिएपछि बुद्धि ठेगानामा आउँछ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा दार्शनिक चेतनाको प्रयोग भएको छ । मानिस ब्रह्माण्ड, सत्य ज्ञान र वास्तविकताका बारेमा प्रस्तुत कृतिमा उल्लेख गरेकाले प्रस्तुत जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृति दार्शनिक चेतना प्रयोग भएको कृति हो भन्न सकिन्छ ।

३.९ धार्मिक चेतना

धार्मिक चेतना धर्मसँग सम्बन्धित पक्ष हो । धर्म भनेको धारण गरिने आचार व्यवहार हो । धर्मलाई एउटा स्वच्छ सागरको रूपमा बुझ्नु पर्छ, धर्मले जीवनलाई अनुप्राणित गर्ने स्वच्छ राख्ने, आदर्श, क्रियाशील र समदर्शी जीवन व्यतित गर्न प्रेरणा दिने गर्दछ । मूर्तिपूजा मात्र धर्म नभई असल आचरण धर्मको आधार हो भन्ने मान्यता व्याप्त रहेको छ । 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा धार्मिक चेतनाको सर्वत्र प्रयोग गरिएको छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको उद्देश्यमा नै "श्री भगवान्को कृपा भया चार धाम पनि गरूला । हिन्दुस्थान, बेलायतका वातसाह (शासक) हरूका बेहोरा कार्पाना क्या रहेछ बुझुला । बेहोरा बुझी दोस्त पनि गरूला" (पृ.१) उल्लेख गरेकाले जङ्गबहादुरको उद्देश्य चार धाम जाने भारत र बेलायतका शासकसँग असल मित्रता कायम गर्ने रहेको देखिन्छ । यात्राका क्रममा कलकत्ताको जगन्नाथ र ठाकुरका पुरीको दर्शन गरी नित्य पूजालाई चार हजार दक्षिणा दिएको कुराको चित्रण गरिएको छ । जङ्गबहादुर शासकका साथै धार्मिक व्यक्तित्व पनि थिए भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा बेलायतको थिति बन्दोबस्तको चर्चा गर्दा धार्मिक चेतना समेत चित्रण गरेका छन् जसलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

"धन हर्नु, कसैलाई डाह गर्नु, कुट्नु, गाली गर्नु, कसैको जागीर खोस्नु, आफ्ना दरबारको दौलथमा राजा मै हुँ भन्ने कुरा पाप हो । राजनीति, धर्मशास्त्रमा लेख्याको कुरा नगर्ना पनि पाप लाग्छ, गन्या पनि पाप लाग्छ" (पृ.१९) भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । कसैसँग भगडा नगर्नु, अर्काको पनन्दा नगर्नु, अर्काको विगार्नेका पछि नलाग्नु, धनले, मानले, रूपले, बलले सानो छ भनी हेला ठट्टा नगर्नु यी चिज गरेमा पाप लाग्छ । निर्धालाई दया गर्नु, बडालाई मान गर्नु, साँचो बोल्नु, जुन कुराले आफ्नो जीवनवृत्ति चल्छ सोही कुरा गर्नु धर्म हो भन्ने कुरा चित्रण गरिएको छ ।

प्रस्तुत जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा "यो पारलमीन्ट (पार्लियामेन्ट) कचहरि कस्तो हो भन्या धर्मशास्त्र, नीति शास्त्र, बुढाको चलनको सार भिकी

बनायाको ऐन हो । यो ऐनको किताब ली पंचले धर्म सीरमा राखी कसैको मोहक्त (प्रलोभन) मा नपरी सोभो रस्ता ली निसाव गर्नु र बडो पून्य हुन्छ, सात कुल तर्छ, स्वर्ग लोकको भोग पाउँछन् । त्यो सभामा बसी अन्याय बोल्यो भन्या लोभमा मोहमा परी अन्याय गर्यो भन्या त्यसलाई चन्द्र सूर्ये उदाउन्ज्याल पृथिवीमा रहंज्याल तेसले नर्कमा कमदमा रहनुपर्छ” जस्ता धार्मिक प्रवृत्ति र सत्यका पक्षपाती तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । यस प्रकार कुराबाट मानिसहरूलाई सत्यको पक्षमा रहनु, गल्ती नगर्न र साथै न्याय सङ्गत कुरा गर्न प्रेरित गर्छ ।

बेलायतको संसद धर्ममा आधारित रहेर चलेको थियो । त्यहाँको ऐन कानुन धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र र परम्परादेखि चलिआएको बुढापाकाले मानेको सारबाट बनेको देखिन्छ । त्यस्तो ऐन कसैको कुनैपनि प्रलोभनमा नपरी धर्मलाई शिरमा राखी सही तरिकाले न्याय निसाफ गरेमा पून्य मिल्ने कुरा बताइएको छ । यस्तो तरिकाले न्याय गरेमा आफ्ना सात पुस्ता कुल तरेर स्वर्गमा बस्न पाउने छन् । यदी त्यही संसदमा बसेर कसैको प्रलोभनमा परेर पक्षपात अर्थात् अन्याय गरेमा उसले कहिल्यै सुख नपाउने सधै नर्कमा बस्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेर मानिसलाई धार्मिक कुरा प्रस्तुत गरी सत्मार्गमा लाग्न प्रेरित गरेको कुरा चित्रण गरिएको छ ।

जङ्गबहादुर बेलायत फर्किने क्रममा भारतमा आएर गङ्गामा स्नान गरी रामनाथ, द्वारिकानाथको दर्शन गरेर पूजाका लागि दक्षिणा दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । जङ्गबहादुर धार्मिक प्रवृत्तिका भएकाले इसाई धर्मावलम्बीहरूको देश बेलायतमा रहँदा हिन्दु विधान विपरीत भएको भए पनि त्यसबाट मुक्ति पाउन गङ्गा स्नान र मठमन्दिर दर्शन गरेका छन् ।

निष्कर्षमा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा धार्मिक चेतना प्रस्तुत भएको छ । धर्म भनेको मूर्ति पूजा मात्र नभएर असल आचरण अरूको सेवा गर्नु, कसैको अहित नगर्नु सधै सत्यमा रहनुपर्छ भन्ने कुरालाई अवलम्बन गरी प्रस्तुत कृति रचना गरिएकोले यसमा धार्मिक चेतनाको प्रयोग भएको छ भनेर भन्न सकिन्छ ।

३.१० राष्ट्रिय चेतना

मानिसमा सामाजिक विचारको अभिव्यक्ति तथा राष्ट्रिय आकांक्षाको प्रतिपादन निकै समानता हुन्छ । आजसम्मको राष्ट्रिय एकताको उपलब्धिको पृष्ठभूमिमा जनताको हृदयमा उर्लेको राष्ट्र निर्माणको आकांक्षा राष्ट्रियता हो । हामी एउटै हौ र हाम्रो लक्ष्य पनि एउटै हो भन्ने कुरा बुझेर राष्ट्र सेवामा लाग्नु पर्दछ । राष्ट्रियताका नाउँमा अरूलाई निल्न खोज्ने प्रवृत्ति राम्रो होइन । सबै साहित्यमा राष्ट्रिय चेतना एकै किसिमले अभिव्यक्त भएको पाइँदैन । साहित्यमा राष्ट्रिय अस्तित्व, मातृबिम्ब, राष्ट्रिय स्वाभिमानसँग समीकृत भएर राष्ट्रिय चेतना प्रकट हुनसक्छ ।

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिको सुरुवात मै राष्ट्रिय चेतना यसरी प्रस्तुत भएको छ :

अङ्ग्रेज पात्साहाको र हाम्रो सीवाना (सीमा) जोरियाको छ,
यिनको फौज, पल्टन, खजाना, हातहतियार, मुलुक, दौलथ,
आमदानी, खर्च, थिति, बन्दोबस्त क्या रहेछ, अङ्ग्रेजका पात्साह
(शासक) को बल पराक्रम तहकीत (जान्नु, बुझ्नु) गरी आउँछु
(पृ.१) ।

जङ्गबहादुरको प्रस्तुत कुरामा राष्ट्रिय भावना जागेर आएको छ । तत्कालीन अङ्ग्रेज अर्थात् बेलायत सरकारले उपनिवेश कायम गर्दै हाम्रै देशको सीमाना जोडिएको भारतसम्म आएको अवस्थामा नेपालमा पनि आँखा गाड्ने हो कि भन्ने शङ्का गरी उसको सुरक्षाको स्थिति, हातहतियार, आम्दानी, खर्च, बल पराक्रम बुझ्ने र आफ्नो अवस्था सुधार गर्ने, ऊ सँग सम्बन्ध बढाउने, सम्बन्ध बढाएमा आफ्नो देश सुरक्षित रहने ठानेर बेलायतको भ्रमण गरेको देखिन्छ । भ्रमणको क्रममा जङ्गबहादुरले जहाजमा देखाएको कौशलता र उनको व्यवहार हेरेर अङ्ग्रेजहरू जङ्गबहादुरलाई “ कुरा गर्दा बडो सेखीसित बोल्छन् । हिन्दुस्थानी (भारतीय) जस्तो लाचार छैनन् । यी स्वतन्त्र राजाका (राज्यका) प्राइममिनिष्टर हुन् (पृ. ६) भनेको देखिन्छ । यसबाट नेपाल कसैको अधिनमा नरहेको स्वतन्त्र राज्य रहेको, यहाँका जनता शिरठाडो पारेर

जहाँसुकै हिङ्गुल गर्ने गरेको थाहा पाइन्छ । यसरी हेर्दा हामीलाई हाम्रो राष्ट्रियताप्रति गौरवको अनुभव हुन्छ ।

जङ्गबहादुरको बेलायतमा स्वागत गर्दा त्यहाँका ठूला बडाका साथै महारानीले तपाईं यहाँ आउनाले बढिया भयो गोर्खा सरकारलाई पनि इंग्लिस सरकारलाई पनि, दुबै सरकारलाई बढिया भयो । क्या अर्थले भन्या हिन्दूस्थानबाट तपाईं जस्ता ठूला मानिस यहाँ कोही आयाको छैनन् । तपाईंको रवाफ देख्दा यहाँका छोटो बडा सबैलाई गोर्खा भन्याको ठूलो रह्योछ भन्या धाक पनि भयो । यहाँका भारदार सर्कारसित पनि प्रीति रह्यो । अब उप्रान्त दोस्तीमा खलबल कैल्हे हवैन भनी बडो खातिरवाद गन्या (पृ. १७) ।

प्रस्तुत कृतिमा बेलायतवासीलाई नेपाल भनेको धेरै ठूलो छ । भारतमा जसरी उपनिवेश कायम गर्न सकियो त्यस्तै तरिकाले नेपाल हडप्न सकिदैन । नेपालसँग त्यस्तो दुष्भावना राख्नु भन्दा मित्रता कायम गर्नु ठिक हुन्छ । यदि मित्रता कायम नगर्ने हो भने भारतको शासन समेत गुम्न सक्छ भन्ने लागेको थियो । यसबाट हाम्रो मुलुक एक स्वतन्त्र राज्यका रूपमा सधै रहिरहन सफल भयो । यदि जङ्गबहादुर त्यस समयमा बेलायतको भ्रमण नगरेको भए बेलायतले नेपालसँग मित्रता नभएर वैरभाव राख्न सक्थ्यो ।

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा बेलायती जनतामा पनि राष्ट्रिय एकताको भावना रहेको देखिन्छ । त्यहाँको पार्लियामेन्ट कचहरिले उचित ठानेको काम सबैले मान्दछन् । त्यहाँ पार्लिमेन्टभन्दा माथि महारानी भिक्टोरिया पनि नरहेको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ :

पारमेन्ट कौसलले (पार्लियामेन्ट सभा) कसैको विरीत (गल्ती) सहदैनन् । वादसाह (राष्ट्र प्रमुख) लाई बदला गर्न सक्छन् । विरीत गन्या प्राइममिनिष्टरलाई खारेज गर्न सक्छन् । अरू

पगरीको त हिसापै छैन । यस पारमेन्ट कचहरिमा पातसाह भिक्टुरिया पनि आउनु पर्न्या थिति रहेछ (पृ. २१) ।

बेलायती ऐन पहिलेदेखि चलि आएको पुर्खाहरूले बनाएको सार हो । जबसम्म यो थिति रहन्छ तबसम्म बेलायत रहन्छ भनिएबाट बेलायतको एकता पार्लियामेन्ट थितिमा रहेको जानकारी हुन्छ ।

फ्रान्समा राष्ट्रिय एकता निर्माण गर्न वादसाहलाई हटाई बोनापार्टलाई राष्ट्रपति बनाएको कुरा चित्रण गरिएको छ । जनताको भावना विपरीत काम गर्ने राजालाई समेत हटाएर निर्वाचित राष्ट्रपति रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ती राष्ट्रपतिले सबैलाई मिलाएर राखेका छन् । त्यसैले फ्रान्सेली जनता उनको जय जयकार मनाउँछन् ।

निष्कर्षमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृति राष्ट्रिय चेतनाले युक्त भएको छ । विश्वमा साम्राज्य विस्तार गरिरहेको बेलायतका अगाडि नेपाल हिन्दुस्थान जस्तो लाचार नभएको, उनीहरूले सोचेजस्तो सानो नभएको र नेपालसँग मित्रता कायम गर्न उत्सुक रहेबाट पनि नेपालीलाई आत्मास्वाभीमान अनुभव हुन्छ । त्यस्तै बेलायती जनता पनि पार्लियामेन्टको अधीनमा रही सबै एक समान रहेका, फ्रान्समा गल्ती गर्ने राजा हटाई राष्ट्रपति नियुक्त गरेर राष्ट्रिय एकता सिर्जना भएका आदि विविध घटनाहरू प्रस्तुत कृतिमा उल्लेख गरिएको छ । यसप्रकारका घटनाबाट त्यस देशका जनता हामी र हाम्रो राष्ट्र भन्ने भावना जगाउन सफल भएको छ । त्यसकारण 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा राष्ट्रिय चेतना प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ ।

३.११ भौगोलिक चेतना

भूगोल जमिनसँग सम्बन्धित पक्ष हो । युगको अध्ययन गर्दा तत्कालीन अवस्थाको जमिनको सेरोफेरोको समेत अध्ययन गरिन्छ । युगको प्रतिबिम्ब भूगोलबाट पनि पाइन्छ । 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा नेपाली, भारतीय, श्रीलङ्का, इजिप्ट, बेलायत र फ्रान्सेली राष्ट्र र त्यहाँको भूगोलको चित्रण गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृतिमा नेपालको सीमाना अङ्ग्रेजले शासन गरेको भारतसँग जोडिएकोले त्यहाँको अवस्था जान्नको लागि २५ सदस्यीय टोली लिएर जङ्गबहादुर नेपालको पत्थरघट्टाको जङ्गल हुँदै चिसापानीको सीमानाबाट भारततिर लागेको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यहाँबाट ७ दिनको यात्रा पछि पटना पुगेको र त्यहाँबाट जहाजमा सुन्दरवनको बाटो गरी कलकत्ताको चानपाल घाटमा उत्रेको कुरा चित्रण गरिएको छ । कलकत्तादेखि चार दिनमा ठाकुराका पुरीमा पुगी दर्शन गरी जहाजमा सवार भै बेलायततर्फ लागेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपालबाट पटना हुँदै कलकत्ता र ठाकुराका पुरीको भौगोलिक अवस्था एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ जान लाग्ने समय यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

समुद्रको यात्रामा “जलैमा सूर्य उदाउँछन्” (पृ. ६) अर्थात् दिन रात समुद्रकै यात्रा गरेको छ, दिनका बाटामा समुद्रको किनारमा चिनापट्टन सहर रहेको कुरा उल्लेख छ । त्यहाँ बडाबडा महाजन, लाठसाहेव, चार पल्टन छाउनी हाली बसेको कुरा चित्रण गरिएको छ । चिनापट्टन सहरदेखि तीन दिनका दिन लङ्काको टापुमा पुगेका र त्यहाँ सवालाख मानिस भेला भएका थिए । त्यहाँका प्राइममिनिष्टरसँग भेटघाट भएपछि बग्गीमा सवार भई सहर छाउनी, हाट, बजार, गढी, किल्ला, सबै देखाएको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यहाँ धेरै ठूलो जङ्गल रहेको र त्यसै जङ्गलको बिचमा सहर रहेको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यस जङ्गलमा मसला, ल्वाङ्ग, सुपारी, नरिवल, मरिच, जाइफल, छोहरा, बदाम, मेवा, आँप, कटहर, सुन्तला, नासपाती, स्याउ, अङ्गुरका बोट, चराहरू पनि अनेक जातका हात्ती, गैडा, जरायो, बाघ, भालु, जनावर पाइने कुरा चित्रण गरिएको छ । यसबाट लङ्काको भूगोल, त्यहाँको जनजीवन, वनजङ्गल आदिका बारेमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

लङ्काबाट आठ दिनमा आइडन टापुमा पुगिएको, त्यहाँ अङ्ग्रेजको पल्टन रहेको कुरा चित्रण गरिएको छ । उक्त टापुमा ढङ्गै ढुङ्गा मात्र रहेको, रूख भारपात केही नउम्रने, माटै नभएको जग्गा भएको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यस टापुदेखि आठ दिनमा मिश्रमा पुगेको र त्यहाँदेखि ३० कोस जमिनमा पानी, बस्ती केही नपाइने रहेछ । त्यहाँबाट जहाज अगाडि नजाने भएर ३० कोस जमिन पार गर्न घोडाको

बग्गीमा चढेर अलेक्जण्ड्रिया पुगे । त्यहाँ ठूलो सहर रहेको फौज पल्टन बसेको, मुसलमानदेखि अर्को जात नभएको त्यस सहरमा फलफुल, तरकारी, गहुँको खेती गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यहाँदेखि सात दिनमा माल्टा सहरमा पुगेको र त्यहाँको अवस्था देख्दा अचम्म मानेको कुरा चित्रण गरिएको छ । माल्टामा समुद्रको तीरमा अनौठा घर, सहर, बजार, अनौठा पोशाक, बागबगैचा भएको “चन्द्रमाका बिम्ब जस्ता मुख, तेलका धारा जस्ता नाक, कमलपत्र जस्ता नेत्र, भयाका अति सुन्दर” (पृ.१०) मानिस रहेको कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यहाँदेखि ३ दिनमा जिब्राल्टर सहरमा पुगेको र त्यहाँबाट ४ दिनमा बेलायतको सौतानघाट (सउथहेम्प्टन) पुगेको कुरा उल्लेख छ ।

जङ्गबहादुरलाई बेलायत “धर्म कमायाका मन्थापछि इन्द्रासनमा पुगिन्छ भन्थ्या इन्द्रासन यही हो कि” (पृ. ११) भने जस्तो भान परेको बताएका छन् किनभने त्यहाँको अतिराम्रो सहर, हाट दोकान, बाग बगैचा, त्यहाँका मानिसको रूप, अप्सरा जस्ता स्त्री, “चन्द्रमाको बिम्बजस्तो उज्वल मोहडा, बडाबडा लामा नेत्र, घाटीमा तीन रेखा भयाका, हात्तीको सुँड जस्तो छाती, कम्बर छिन्याका, जाग फुक्काका, पान खाया जस्ता लाल ओठ, मिल्याका पोशाक नराम्रा दुबला देख्नु कोही छैन जो मानिस देख्यो राम्रो यस्तो तमासा देख्दा सबलाई मोह भयो” (पृ.११) यसै ठाउँमा उत्री ठूला हवेली (महल) मा बसेको कुरा चित्रण गरिएको छ ।

त्यहाँको सहर तीमस नदी उत्तरवाहिनी भई बगेको, सहरका बिचमा बेकम्मा घर एक पनि छैनन् । सारा घरमा ऐनाका भ्याल लगाएका छन् । हिलो, धुलो, कसिङ्गर कही छैन । घरघरै चोक, साना बगैचा फलफुल लगाएका छन् । गल्लीमा तीन सडक बनेका छन् । सबै घरमा रातभरी बत्ती बलेका हुन्छन् । “चन्द्रमा ज्योति जस्तो तेज भयाका सारा सहरमा तिहार दीपमालिका गच्यो जस्तो” (पृ. १३) मनोरम वातावरण देखिन्छ । त्यस्तै बेलायत सहरको दक्षिणतर्फ ठूलो एक बगमाला (बगैचा) रहेको कुरा समेत चित्रण गरिएको छ । बेलायतको पश्चिम दिशामा समुद्रको किनारमा प्लिमत सहर रहेको त्यहाँ किल्ला छाउनी अति सुन्दर र मानिसहरू मिजासका रहेछन् । त्यहाँदेखि २५० कोसमा वर्मिङ्घम सहर रहेको र त्यस सहरमा धातुका काम हुने कुरा

चित्रण गरिएको छ । यसरी बेलायतका विभिन्न सहरको अवलोकन गरी जङ्गबहादुर फ्रान्सतर्फ लागे ।

बेलायतदेखि दुईसय कोसको दुरीमा फ्रान्सको पेरिस सहर अवस्थित छ । बाटोमा समुद्रमा भुमरी पर्ने कुरा बताइएको छ । पेरिस पुगेको दोस्रो दिन बग्गीमा बसेर दरबार भित्र बाहिर बागबगैचा, नहर, तलाउ, सहर, गढी किल्ला सबैको अवलोकन गरे । त्यहाँको मुल गल्ली सय हातको चौडा, अरू गल्ली पचास हातको चौडा, गल्ली सफा छन् । सहरका बिचमा ठूला ठूला बगैचा छन् । पेरिस सहरदेखि सात कोसको टाढा वर्सेल (भर्साई) सहर अवस्थित छ । त्यसको बाहिर चारैतिर वन पालेका छन् । बिचमा सानो सहर छ जुन नेपालको पाटन सहर जत्रो चारौँतर्फ सडक, फूलवारी, मेवाले पूर्ण भयाको मानौं इन्द्रासन जस्तो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

पेरिसबाट १० दिनको यात्रामा मार्याघाट रहेको कुरा उल्लेख छ । त्यहाँबाट जहाजमा बम्बईतर्फ जाँदा साना साना पहाड देखिने, एक पहाड गन्धकको रहेछ । बिहान प्रहरमा बम्बई उत्रदाँ हिन्दुस्थानी मानिस देख्दा आफ्ना घरका परिवारसँग भेट भए जस्तो अनुभव जङ्गबहादुरलाई भएको कुरा चित्रण गरिएको छ । बम्बईबाट द्वारिकानाथ, रामनाथको दर्शन विवाह गरी नेपाल फर्केको कुरा चित्रण गरिएको छ ।

निष्कर्षमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृति भूगोलको अध्ययन गरेर लेखिएको कृति जस्तै छ । नेपाल, भारतका पटना, कलकत्ता, बम्बई, बनारस, श्रीलङ्का, इजिप्ट, माल्टा, अलेक्जण्ड्रिया, बेलायतका विभिन्न भूभाग, पेरिस, भर्साई आदि ठाउँको भूगोलका बारेमा विस्तृत जानकारी प्रस्तुत कृतिबाट पाउन सकिन्छ । तत्कालीन ती ठाउँको भौगोलिक अवस्था कस्तो थियो भन्ने कुराको विवरण प्रस्तुत कृतिमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसकारण प्रस्तुत "जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा" कृतिमा भौगोलिक चेतना प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ । भूगोलको चित्रण गर्दा उखान टुक्काको प्रयोग गरी मनोरम तरिकाले वर्णन गरेका छन् । तत्कालीन समयमा बेलायत कोही नगएका अवस्थामा नेपालदेखि बेलायतसम्मको अवस्था बुझ्न समेत प्रस्तुत कृति सक्षम रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

३.१२ युद्ध चेतना

युद्ध भनेको दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्ति, वस्तु वा समूहका बिचमा हुने द्वन्द्व हो । कुनै पनि युद्धका पछाडि खास पृष्ठभूमि, कारणहरू, परिस्थिति र व्यक्ति वा समूहको सङ्लग्नता रहेको हुन्छ । धेरै युद्धको पछाडि जटिल सामाजिक, आर्थिक अवस्था र सम्बन्धले काम गरेको हुन्छ । द्वन्द्वरत समाजको सामाजिक संरचना, वर्गीय भेदभाव, समाजका सदस्यहरूले एक अर्कोलाई हेर्ने दृष्टिकोण, समाजमा रहेको गरिबी, अशिक्षा, आर्थिक अवसरको अभाव र तिनीहरूले ल्याएका परिणामका कारण युद्ध हुने गर्दछ । ‘जङ्गवहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा युद्ध चेतनाको पनि प्रयोग भएको छ ।

तत्कालीन समयमा एक राष्ट्रमाथि अर्को राष्ट्रले आक्रमण गर्ने भयले देशको शान्ति सुरक्षा कायम गर्न फौज पल्टन छाडनी, गढी र किल्लामा स्थापना गरेको देखिन्छ । युद्धको सङ्केत कलकत्तादेखि लड्का हुँदै बेलायत जाने जहाजमा देखिन्छ, जसलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “जहाजमा चार तोप रथ्याका छन् । ती तोपमा गोलबाजा खलासी आठौँ प्रहर तयार रथ्याका छन् । बखतमा तोप हान्छन् जहाजी डाँकुका भयले डाँकुसँग लडाई गर्न भनी ती तोप रथ्याका छन्” (पृ. ५) ।

जहाजमा समुद्री डाँकुको भयले तोप गोला राखेको कुराबाट तत्कालीन समयमा समुद्री डाँकाको बिगबिगी रहेको देखिन्छ । त्यस्तै आइडनको टापुमा पनि अङ्ग्रेजको जहाज आउँदा जाँदा जहाजी डाँकुले लुटेर समातिदिंदा त्यहाँका वादसाहसित अङ्ग्रेजले लडाई गरी जितेर त्यस ठाउँमा चार पल्टन राखी गढी किल्ला बनाएका छन् । त्यहाँका पहरा खोपी बारूद हाली खोपी गढी किल्ला बनाएका छन् । यसबाट पनि अङ्ग्रेजहरू कसैमाथि आक्रमण गरेमा त्यसमाथि धावाबोलेर पराजित गरी आफ्नो पल्टन स्थापना गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिमा बेलायतमा “थाना पुलिसका सिपाही पहरा दिन्छन् । आठौँ प्रहर रमन गर्छन । चोर, ढाँट, लुच्चा, भगडा गर्ने भगडियालाई पक्री ल्याउने काम गर्छन् । जङ्गी पल्टनलाई मैन्हावारी दर्माहा (तलब) दिनु, तोप, बन्दुक, बारूद, गोली लडाईका हात हतियार तयारी राख्ने, जहाँ लडाई प्यो त्यहाँ फौज पुऱ्याउने काम कमान्डर इन

चिफले गर्दछन् । यस्ता पल्टनले दङ्गा (अपराध) गरेमा अर्को पल्टन लगाई तोपले उडाउने अधिकार पार्लियामेन्टलाई भएको कुरा समेत चित्रण गरिएको छ ।

फ्रान्स राज्यमा समेत ६ लाख फौज रहेको कुरा चित्रण गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा युद्ध चेतना प्रस्तुत भएको छ । विभिन्न युद्धका सङ्केत, समुद्री डाँकुको उल्लेख, विभिन्न देशका वादसाहसँग भएको युद्ध र त्यस ठाउँमा विजय प्राप्त गरी पल्टन स्थापना गरेको कुरा, प्रत्येक सहरमा फौज, पल्टन, गढी किल्ला स्थापना गरी आठै प्रहर पहरा दिएको कुराको उल्लेख गरेबाट प्रस्तुत जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा युद्ध चेतनाको प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ ।

३.१३ आर्थिक चेतना

अर्थ भनेको धन वा सम्पत्ति हो । मानव जीवनको अपरिहार्य पक्षका रूपमा अर्थ रहेको हुन्छ । देशको सम्पन्नता त्यहाँको आर्थिक अवस्थसँग जोडिएको हुन्छ । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा आर्थिक चेतनाको प्रयोग भएको छ । जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमणमा जाँदा चाहिने सरसामान लगेको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ : “असी गोटा (वटा) खसी, १० मुरी चामल, च्युरा, नून, घ्यू, तेल, मसला, फलफूल जो चाहिन्या सरजाम” (पृ.४) लगेर गए भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कलकत्ता सहरमा “पानीका कलघर, कपडा बन्या, रूपैयाँका टक मान्या, पैसाका टक मान्या, चिठी कागजमा छाप मान्या” (पृ.४) उद्योग जङ्गबहादुरले हेरेको कुरा चित्रण गरिएको छ । लङ्कामा व्यापारको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ :

“भाँडाको बजार, कपडाको बजार, भाजी तरकारीको बजार, फलफूल मेवाका बजार, अन्नको बजार, पत्थर, काठ, गोलका बजार, हीरा, मणिक, मुगा, मोती, नवरत्नको बजार भरिपूर्ण भयाको अति गुलजार छ” (पृ.८) । यसमा हेर्दा लङ्कामा विभिन्न किसिमका सरसामान पाइने र ती सामान सर्वसाधारण मानिसका लागि वेचविखन गर्ने गरेको पाइन्छ । यसले गर्दा व्यापारी वर्ग आर्थिक रूपमा सम्पन्न हुने र व्यापारीले तिरेको करले सरकार सम्पन्न बनेको देखिन्छ ।

कलकत्तादेखि बेलायत सिधै जहाज जान सकदैन । बिचमा मिश्रको देशमा ३० कोस जमिन पर्ने भएकाले अङ्ग्रेजले तीन लाख रूपैया दिएर उक्त जमिन किनेको चर्चा गरिएको छ । बेलायतका घरहरू अति शोभायमान भएको चर्चा यसरी गरिएको छ :

पत्थरैको गारो, पत्थरैको छाना । गारा भित्ता बज्रलेप गन्याको छन् । सारा सहरका घरमा ऐना (सिसा) का भ्याल लाग्याका छन् । सारा सहरका घरमा सुन चाँदीका मोलम्बा गरी चित्र भन्याका छन्, ग्यास बत्ती गल्लीमा लयनका लयन जल्याका छन् (पृ. १३) ।

बेलायतमा प्रविधिको विकास पनि भैसकेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रत्येक घरमा नहर जोडी तामाको पाइप जोडेको छ, पानी चाहिएमा टुटी घुमाइदिने र लिने पुनः बन्द गर्ने गरेको पाइन्छ । “आगो पानी, बतास अङ्ग्रेजले कमारो तुल्याई राख्याको छ” (पृ. १४) अर्थात् बेलायतमा गोला कोइलाको आगो बाल्ने, पानी घर घरमा जोडेको र बतासबाट बत्ती बालेको थियो । बेलायती ऐनमा बेपार गर्नु, चाकरी गर्नु, जुन कुराले आफ्नो जीवनवृत्ति हुन्छ सोही कुरा गर्नु भनिएको छ । यसबाट पनि बेलायत आर्थिक रूपमा पहिले देखिनै सचेत रहेको जानकारी मिल्छ ।

उद्योग धन्धाका रूपमा “कलले आरन चल्याका छन्, कलैले डोरी बाट्छन्, कलैले मर्मत गर्दछन् । फलाम काँच, तोप, बन्दुक, गोला, गोली, हात हातियार, भाँडा वर्तन, फानस धातुका तस्वीर ताही बन्दा रहेछन् । ताहाँ फलाम खानी, सीसा खानी, पत्थरका गोल, अरू धातुका खानी रहेछन्” (पृ. ३१) । त्यस्तै :

काहीं सुजीकार खाना छन् । काहीं धोबीघाट बनयाका छन् । काहीं पढाउन्त्या स्कूल घर बन्याका छन्, काहीं ढुङ्गाको काम, काहीं काठको काम, काहीं कपडाको काम, काहीं छालाको काम जौन-जौन मानिसको वृत्ति छ तउन-तउन कामका खलिफाहरूलाई दर्माहा दी राख्याका छन् । त्यस जग्गामा ५ वर्षदेखि उँभो २० वर्षदेखि उँधोका केटाकेटीलाई इलम सिक्न

आया, त्यस घरभित्र पस्या नाउँ लेखाया । जौन काम सिक्न इरादा गर्छन् तउन कामका खलिफासित लाइदिया । घर जान कोही पाउँदैनन् । २० वर्ष भया पछि जुन कामको मानिस छ उस कामको जागिरमा भर्ना गरिदिन्छन् (पृ. ३३) ।

यसलाई हेर्दा बेलायत सरकार आफ्ना जनताको रोजगारीको ग्यारेन्टी गरेको देखिन्छ । त्यहाँ विभिन्न किसिमका उद्योग व्यवसाय सञ्चालन भएबाट देश आर्थिक रूपमा सम्पन्न भएको कुरा पनि पत्ता लाग्दछ ।

प्रस्तुत जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कतिमा फ्रान्सको आर्थिक अवस्थाको पनि चित्रण गरिएको छ । जसलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पृथ्वीका पीठमा कालीगढ, अकलबनद फ्रान्सिसको बरोबर कौनै मुलुकमा छैनन् । क्या अर्थले भन्या तोप, बन्दुक खजाना बनायाको अघि ताहिँ रहेछ । जात जातका छिटा छिपन्या, बनाउन्या घडी बनाउन्या, तस्वीर, भडवत्ती, फानस, जात जातका काँचका भाँडा अघि अजमायस गरी बनायाको फ्रान्सिसमा रहेछ । पछि ताहाँको नकल सिकी अरू मुलुकमा बन्दो रहेछ (पृ. ३७) ।

यसरी सबैभन्दा पहिला फ्रान्समा उद्योग सञ्चालनमा आएको कुरा उल्लेख गरिन्छ । प्रस्तुत जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा आर्थिक चेतना प्रयोग भएको छ । उद्योग, व्यापार व्यावसाय, कारखाना आदिको विकास भएको छ । यसका आधारमा जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रामा आर्थिक चेतना प्रस्तुत भएको छ भन्न सकिन्छ ।

३.१४ निष्कर्ष

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा युग चेतना शीर्षकको प्रस्तुत परिच्छेदमा युग चेतनाका प्रकारका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिलाई राजनीतिक चेतना, ऐतिहासिक चेतना, साँस्कृतिक चेतना, शैक्षिक चेतना, सामाजिक चेतना, दार्शनिक चेतना, धार्मिक चेतना, राष्ट्रिय चेतना, भौगोलिक चेतना,

युद्ध चेतना र आर्थिक चेतनाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । जङ्गबहादुरले २५ सदस्यीय भ्रमण टोलीका साथमा १९०६ माघ ४ गते देखि १९०७ सम्म भारतको पटना कलकत्ता हुँदै लङ्का, इजिप्ट, माल्टा, जण्डिया, मिश्र हुँदै बेलायत पुगेर त्यहाँ छ महिना बसी पुनः फ्रान्सको पेरिस भर्साइ हुँदै भारतको बम्बई, बनारस भएर नेपाल फर्केको घटनालाई समायोजन गरी यात्रा निबन्धका रूपमा प्रस्तुत कृतिमा तत्कालीन युगको प्रतिबिम्ब समेत पाइन्छ । तत्कालीन राजनीतिक अवस्था कस्तो थियो, राजनैतिक द्वन्द्व कतिको चलेको थियो भन्ने कुरा समेत प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ । इतिहाससँग सम्बन्धित विविध पक्षका साथै नेपाली, अङ्ग्रेजी, फ्रान्सेली रहन सहन, खानपान, भेषभूसा, साँस्कृतिक पक्षको समेत उल्लेख गरिएको छ । तत्कालीन समयमा पनि बेलायत शिक्षाका क्षेत्रमा अगाडि रहेको जहाजमा समेत मानिसहरू किताब पढेको, ५ वर्षदेखि २० वर्षसम्मका मानिसलाई पढ्ने व्यवस्था सरकारले गरेको कुराबाट बेलायतमा शैक्षिक चेतनाको विकास भएको थियो भन्न सकिन्छ । प्रस्तुत कृतिमा सामाजिक, दार्शनिक, धार्मिक चेतना समेतको उल्लेख गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय चेतनाका रूपमा नेपाल स्वतन्त्र राज्य रहेको कुरा यहाँका मानिस शिर ठाडो बनाएर हिड्न सक्ने कुराको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिमा नेपालदेखि पुनः नेपाल फर्कदासम्मका घटनामा प्रत्येक ठाउँको भुगोलको सजीव चित्रण गरिएको छ । तत्कालीन समयमा राष्ट्र राष्ट्रको बिचमा हुने युद्ध, समुद्री डाँकुले गर्ने युद्धका बारेमा समेत उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै आर्थिक व्यवस्थाको पनि सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसका आधारमा प्रस्तुत 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृति युग चेतनाका दृष्टिले सशक्त छ भन्न सकिन्छ ।

परिच्छेद चार

सारांश तथा निष्कर्ष

‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ अज्ञात रचनाकारद्वारा रचना गरिएको निबन्धात्मक कृति हो । यस कृतिको सम्पादन कमल दीक्षितले २०१४ सालमा गरेका हुन् । यसै कृतिमा आधारित रहेर प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय रहेको छ । यसमा शोधको विषय परिचय दिइएको छ । यसको विषयमा रहेर शोधकार्यको समस्या पहिचान गरिएको छ । तिनै शोध समस्याको समाधान नै शोधको उद्देश्य रहेको किटान गरिएको छ । यसरी शोधकार्य गर्दा यसभन्दा अगाडि प्रस्तुत विषय र जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रासँग सम्बन्धित भएर गरेका अध्ययनलाई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गर्दै ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा प्रयुक्त युग चेतनाको अध्ययन विश्लेषण हुन बाँकी रहेको तथ्य पत्ता लगाइएको छ । त्यसैले प्रस्तुत विषयमा अध्ययन गर्नु शोधको औचित्य र महत्त्व स्पष्ट पारिएको छ । ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा सीमित रही त्यसमा प्रयुक्त युग चेतनाको अध्ययन गर्नु शोधको सीमा रहेको कुरा प्रष्ट पारिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधि अबलम्बन गरी ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ कृतिमा मुख्य आधार मानिएको छ । यससँग सम्बन्धित अन्य लेख रचनालाई समेत प्रयोग गरी विवेचना गर्ने क्रममा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ । यसरी निर्माण गरिने शोधपत्रको रूपरेखा समेत पहिलो परिच्छेदमा नै निर्धारण गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा युग चेतनाको सैद्धान्तिक अध्ययन गर्दा युग चेतनाको अर्थ र विभिन्न व्यक्तिहरूले दिइएको परिभाषा उल्लेख गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा युग चेतनाका प्रकारहरूको निरूपण गरिएको छ । युग चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गर्न आवश्यक राजनीतिक चेतना, ऐतिहासिक चेतना, साँस्कृतिक चेतना, शैक्षिक चेतना, सामाजिक चेतना, दार्शनिक चेतना, धार्मिक चेतना, राष्ट्रिय चेतना, भौगोलिक चेतना, युद्ध चेतना र आर्थिक चेतनाको निर्धारण गरी तिनको परिचय दिने काम गरिएको छ ।

परिच्छेद तीनमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिलाई परिच्छेद दुईमा निर्धारण गरिएका युग चेतनाका प्रकारका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जङ्गबहादुरले बेलायतमा गरेको यात्रालाई निबन्धात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको प्रस्तुत कृतिमा प्रयुक्त युग चेतनाका विविध रूप अर्थात् राजनीतिक, ऐतिहासिक, साँस्कृतिक, सामाजिक, भौगोलिक, दार्शनिक युद्ध, आर्थिक आदि चेतना के-कसरी, कहाँ कहाँ प्रयोग भएको छ, त्यसलाई पत्ता लगाई अध्ययन विश्लेषण गर्ने काम यसै परिच्छेदमा गरिएको छ ।

उपर्युक्त परिच्छेदहरूमा गरिएको विवेचनाबाट प्राप्त निष्कर्षहरूलाई तलका अनुच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ :

'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिमा जङ्गबहादुरले आफ्ना भाइ कर्णेल जगत शमसेर जङ्ग कुँवर राणा र धीर शमसेर जङ्ग कुँवर राणाका साथै पच्चिस सदस्यीय टोलीका साथ १९०६ देखि १९०७ सम्म युरोपेली मुलुकमा गरेको यात्रा वर्णनलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । १९०६ देखि १९०७ सम्म गरेको यात्रा भएकाले प्रस्तुत कृतिको रचना र रचना काल स्पष्ट नभएपनि १९१० तिर लेखिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यस्तै रचनाकार पनि उल्लेख नभए तापनि प्रस्तुत कृतिमा विषयवस्तुको मनोरम र यथार्थ तरिकाले प्रस्तुत गरिएकाले त्यसै भ्रमण दलमा सहभागी एक सदस्यले रचना गरेको मान्न सकिन्छ । यस्तो जीवन्त चित्रण सुनेकै भरमा तात्कालीन समयमा कसैले गर्न सक्दैन । उक्त यात्रादलमा लेखपढ गर्न जानेका लालसिंह खत्री र जङ्गबहादुरका विशेष पात्र सुब्बा सिद्धिमानसिंह भण्डारी भएकाले यिनै दुई मध्ये एकले लेखेको अनुमान लगाए तापनि यसै कृतिको बिचमा अङ्ग्रेजी जान्नेका लालसिंह खत्री हुसियार थिया भन्ने वाक्यका आधारमा पनि प्रस्तुत कृति सुब्बा सिद्धिमानसिंह भण्डारीले नै लेखेका हुन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

प्रस्तुत कृतिको विषयवस्तु यात्रा वृत्तान्त भए तापनि यसमा सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक पक्षको राम्रो समायोजन गरिएको छ । अङ्ग्रेजले आफ्नो शासन विस्तार गर्दै भारतसम्म आइपुगेको अवस्थामा बेलायती

हावापानी सुहाउँदो नेपालमाथि पनि आक्रमण गर्न सक्ने सम्भावना थियो । त्यसैले बेलायतको मनस्थिति, उसको आर्थिक सुरक्षाको अवस्था र त्यहाँको चालचलन, रहनसहन बुझी आउने उद्देश्यले बेलायतको भ्रमण गर्न जङ्गबहादुर निस्केका थिए । भ्रमण गर्न जानुको अर्को उद्देश्य त्यसबेलासम्म त्यति उच्च ओहोदाको मान्छे दक्षिण एसियाबाट बेलायतमा कोही नगएकाले गोर्खा अर्थात् नेपालको प्रचार प्रसारका साथै बेलायतसँग दौत्य सम्बन्ध विस्तार गर्ने थियो । भ्रमण जाँदा जङ्गबहादुर भारतको भारतको पटना, कलकत्ता भएर समुद्री जहाजमा त्यहाँको अवस्थाको अवलोकन गर्दै लङ्का इजिप्ट माल्टा अलेक्जण्ड्रिया हुँदै बेलायत पुगेका थिए । यसरी जाँदा बाटामा उनको भव्य स्वागत गरिएको थियो । पल्टनले तोपको सलामी दिनुका साथै उच्चपदस्थ व्यक्ति सर्वसाधारणको ठूलो समूहले स्वागत गरेका थिए । त्यहाँ जङ्गबहादुरले आफ्नो राष्ट्रियता प्रस्तुत गरेको कुरा प्रस्तुत कृतिमा चित्रण गरिएको छ । जङ्गबहादुरलाई बेलायतमा महारानी भिक्टोरियाले स्वागत गर्नुका साथै दुई देशको सम्बन्ध दीर्घकालसम्म कायम राख्ने बाचा गरेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । बेलायतमा भएको थिति बन्दोबस्त, रहनसहन, खानपान, उद्योग कलकारखानाको विकास शिक्षाको क्षेत्रमा भएको विकास जनताप्रति सरकारले निर्वाह गरेको उत्तरदायित्व सहरी विकास रोजगारी व्यापार आदिका क्षेत्रमा भएको प्रगति अवलोकन गरी त्यस अनुरूप नेपालमा पनि गर्नुपर्छ भन्ने मनसाय भएको कुरा बुझ्न सकिन्छ । बेलायतमा प्रचलित कानूनभन्दा माथि कोही नरहेको, त्यहाँको कानूनले गल्ती गरेमा महारानी, प्रधानमन्त्री, पल्टन, सबैलाई कारवाही गर्न सक्ने कुरामनन गरेर जङ्गबहादुर नेपाल फर्केर पहिलो मुलुकी ऐन निर्माण गरेको र शिक्षाको प्रारम्भ गरेको इतिहास साक्षी छ ।

प्रस्तुत कृति मार्फत जङ्गबहादुरको राजनीतिक कुशलता, प्रशासकीय कुशलता, शैक्षिक कुशलता, आर्थिक कुशलता र राष्ट्रिय प्रेमको प्रस्तुति गरिएको छ । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिमा जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमणका क्रममा त्यहाँको आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक, सामाजिक लगायत विभिन्न क्षेत्रमा भएको विकासले आफ्नो देशको तत्कालीन अवस्था बोध गरेका छन् । बेलायतमा सबै प्रजालाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । प्रचलित ऐन बमोजिम न्याय निसाफ गर्ने र

धर्मशास्त्रमा विश्वास गर्ने बानी बसाल्नु पर्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिमा एक देश र अर्को देशको बिचमा विश्व बन्धुत्वको सम्बन्ध रहनु पर्छ भन्ने युगीन चेतना प्रस्तुत छ । नेपालबाट थालेको यात्रा बेलायतसम्म पुगी पुनः नेपाल फर्किदा बाटोमा पर्ने विभिन्न देश, समुद्र, नाका, किल्ला, गढी आदिको सजीव चित्रण गरिएकोले भौगोलिक चेतनाको प्रयोग भएको छ । त्यस्तै विभिन्न देशका जातजाति, धर्म, संस्कार, रीतिरिवाजका बारेमा पनि प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नै जाति, धर्म र भाषा अनुसार संस्कार रहनसहन र चालचलन भिन्न रहने कुरा व्यक्त छ ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा यात्रा निबन्धको प्रारम्भिक विन्दुतिर रचना गरिएको विषयवस्तु, कथ्य, भाषाशैली र शिल्पको राम्रो समायोजन गरिएको प्रस्तुत कृति युगलाई प्रतिबिम्ब गर्न सक्ने सामर्थ्य राखेको उत्कृष्ट रचनाका रूपमा सफल रहेको छ ।

- (१) 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' यात्रा साहित्यको नमुनाका रूपमा रहेको छ ।
- (२) नेपाली समाजका साथै युरोपेली समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक पक्षको सजीव चित्रण गर्न सफल रहेको छ ।
- (३) तत्कालीन समयमा रचना गरिएको प्रस्तुत कृतिले युगको सजीव चित्र उर्तान सक्षम रहेको छ ।
- (४) प्रस्तुत कृतिमा विषयवस्तु र कथ्यको सही समायोजन हुनुका साथै सरल, सहज भाषाशैलीको प्रयोग र उखान टुक्काको प्रयोगले मनोरम बनेको छ ।
- (५) प्रस्तुत कृतिलाई राजनीतिक चेतना, ऐतिहासिक चेतना, साँस्कृतिक चेतना, सामाजिक चेतना, दार्शनिक चेतना, शैक्षिक चेतना, भौगोलिक चेतना, युद्ध चेतना, आर्थिक चेतनाका आधारमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' युगचेतनाले ओतप्रोत भएको साहित्यिक कृति हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- उप्रेती, विष्णुराज (२०६०). द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरु, काठमाडौं : इनेब्लिड स्टेट प्रोग्राम ।
- के.सी., सुरेन्द्र (२०४६). नेपालको कूटनैतिक इतिहास, ताप्लेजुङ्ग : सविता प्रकाशन ।
- कोइराला, प्रकाश (२०५६). जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको कृतिपरक विवेचना, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- खत्री, प्रेम (२०७०). “धर्म, संस्कृति र समाज-त्रिकोणात्मक सम्बन्धको छोटो चर्चा”, मिर्मिरे (वर्ष ४२, अङ्क १, पूर्णाङ्क ३२१, पृ. ८६-८८) ।
- गौतम, राजेश (२०५१). इतिहास लेखनको इतिहास, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
-, (२०७०). “भानुभक्त पोखरेलका कवितामा युगबोधी चेतना”, मिर्मिरे, (वर्ष ४२, अङ्क २, पूर्णाङ्क ३२१, पृ. २०४-२१५) ।
- दीक्षित, कमल (२०२८). कालो अक्षर, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
-, (२०६१). जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा (सातौं सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- न्यौपाने, प्रेमराज (२०६६). मनोवृत्तिको दार्शनिक तथा वैज्ञानिक विश्लेषण, ललितपुर : डिल्लि प्रविधि विकास प्रतिष्ठान ।
- पन्त, जयराज (२०७०). “संस्कृतिको सामान्य परिचय”, मिर्मिरे, (वर्ष ४२, अङ्क १, पूर्णाङ्क ३२०, पृ. ११३-१२१) ।
- पौड्याल, रामराज (२०२७). राष्ट्रियता र राजमुकुट, काठमाडौं : श्री ५को सरकार सूचना तथा प्रसार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

राणा, पद्म जङ्गबहादुर (सन् १९८०). लाइफ अफ महाराजा सर जङ्गबहादुर (दो.सं.), काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

रेग्मी, डि.आर. (सन् १९५८). ए सेन्चुरी अफ फ्यामिली अटोक्रेसी, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र देवीप्रसाद गौतम (२०५४). नेपाली निबन्ध, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन ।

शर्मा, चिरञ्जिवी र निर्मला शर्मा (२०६४). शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार, काठमाडौँ : एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।

शर्मा, तारानाथ (२०३९). नेपाली साहित्यको इतिहास (दो.सं.), काठमाडौँ : सङ्कल्प प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६७). पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, शरदचन्द्र र घटराज भट्टराई (२०४८, सम्पा.). प्राचीन नेपाली गद्य, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

शर्मा, शान्तिराज (सन् १९९८). नेपाली साहित्य इतिहासको रूपरेखा (दो.सं.), सिलगढी : नेपाली साहित्य प्रचार समिति ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०६४). नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास (आठौँ सं.), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०४९). स्रस्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि (दो.सं.), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

....., (२०६३). स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध (चौथो सं.), काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।

सुवेदी, राजेन्द्र र होमसुवेदी (२०५५). प्राथमिक र माध्यामिक नेपाली साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल ।